

ШЫН

№ 37
(17681)2009 чылдың
апрель 9,
четвергСадар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тываның Чазаа Кризиске удур хемчеглер программазы-биле — чон аразында

БАШТАЙГЫ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

«Чурттуң иштинде тургустунган берге үеде эрге-чагырга-биле чогаадыкчы ажилдакчыларның кады ажилдакчылазының чаа үе-чадазының бирги базымы-дыр. Ынчангаш кризис үезинде чонну «чидирбези-биле» эрге-чагыргага дузалаары эргежок чугула» — деп, **КЫЗЫЛДЫҢ УРАН ЧҮҮЛ УЧИЛИЩЕЗИНГЕ** Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол баштаан Чазак кежигүннери биле культура ажилдакчыларының база чогаадыкчы эвилелдерин удуртукчулары-биле болган ужуражылга үезинде бодунуң чугаазына Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Даржай демдеглээн.

Чазак кежигүннери ажилчы коллективтер-биле, чыгып келген чон-биле эрге-чагырганың кризиске удур ап чорудуп турары хемчеглерин болгаш боттук хөделиишкенин сайгарып чугалажып турар. «Чон аразынче кирип, ап чорудуп турары хемчеглериниң утказын тайылбырлап, чогуу чүү кылдынганын база чүнү кылып деп турарының медээзин, бирги ээлчегде, дыңнадыры кризиске удур ап чорудуп турар комплекстиг хемчеглериниң база бир кол кезээ дээрзин Шолбан Кара-оол санап турар.

Ынчангаш премьер ол ажылче баштайгы хөөнү боду үндүрүп удурткан. «Бир эвес ниитилелге тургузукчу хөөн чок болза, кандыгдаа эң-не эки дээн экономиктиг программалар боттанмас. Ынчангаш бо материалдыг үеде мөзүшүнар, чоннуң сеткил-соруун көдүрер, хей-аъттыг болдурар дээн ышкаш айтырыглар бирги чергенин кылдыр тургустунар. Тывавыстың келир үезин боттарывыс тургузуп турар бис дээн угланышкынның чаа чогаалдар негеттинип турар».

ТАҢДЫ КОЖУУНГА тус чер чагыргаларының, тус чер хуралдарының баштыңнарының киржилгези-биле муниципалдыг тургузугларның үнүшкүнүг чөвүлел хуралына Чазактың ажил-чорудулгазын болгаш кризиске удур программаны сайгарган.

Түр үениң болгаш хей-ниитиниң ажилдарына көрдүнгөн хөреңгини шын ажыглап, хову болгаш тудуг бригадаларын организаастап, суггак бугаларын аштап-арыглааш, катап ажыгалла киирип, көдээде өг-бүлелер хериминиң иштинге бок чашпаның орнунга огородту тудар кылдыр негелдени тургузары — муниципалдыг эрге-чагырганың мурнунда чонга эң чоок айты-

рыларының бирээзи болуп турар. Барыын-хемчикчилер республиканың «Кыштаг» деп программанын хүлээп алырын саналдаан. Мал-маганның санының өскени-биле хөрзүннүң шынары кудулаан, ынчангаш чаа девискээрлерни шынгээдип, кыштагларны тудар апаар.

«Тывага шупту чүве малчын коданнардан, кыштагдан эгелээр турган» — деп, Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының экономика талазы-биле оралакчызы Геннадий Сарыглар бодунуң чугаазына демдеглээн.

«Көдээниң социал хөгжүлдези» деп программаның күүселдези-биле «кыштагларны» деткир деп шиитлир хүлээп алдынган.

База бир чугула айтырыг — **«малды кадарарына» база «часкы хову ажилдарына» хей-ниитиниң ажылы деп эрге-байдалды муниципалдыг нормативтиг эрге-хоойлу актызы-биле быжыглаарының дугайында болган.** Бо айтырыг амдызында чүгле чеди кожуунда боттанган. Ону кылырда чонну күш-ажылга хаара тудар төптерден эвээш эвес акша-хөреңгини алып апаар. Чүге дизе ону дырбааш, ширбишче эвес, а езулуг күш-ажылды кылып турар хей-ниити ажилдарынче үндүрер апаар.

«Чазактың ажил-чорудулгазы сан-чурагайларда, отчеттарда дээрзи чамдыктарны сонуртатпайн турар, ынчалза-даа республиканың амыдыралын, күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргазының ажил-чорудулгазын журналисти көрүш-биле бижири кажан-даа солун дээрзин сан-хөөнүң экономиктиг кризисиниң үезинде редакцияларның политиказының дугайында чугааны **КОЛ РЕДАКТОРЛАР КЛУВУНУҢ** хуралына чугаалашкан. — Чүгле фактыларны бижири эвес, анализти кылыры чугула. Маадырларны дилеңер. Бурунгаар көрүштүг, тоомча чок эвес, амыдырал-чурталганы эки талаже өскерттир сорулгалыг, чаа ажилды тургузуп, эки түңнелдерни чедип ап чоруур кижилер бистиң чанывыста хей. Оларны чүгле эскерип көөр болза эки».

Шак ыңдыг кижилер-биле ужуражылга редакция журналистери-биле «летучканың» мурнунда хүн болган.

Бир чыл бурунгаар ажитынган **БИЗНЕС-ИНКУБАТОРГА** 9 резидент-биле ужуражылга

болган. Оларның бизнесси аңгы-аңгы — национал аян-шинчилиг откриткалардан эгелээш, хоорайның шимелдези болур архитектура хевирлеринге чедир. Чамдыктар төрөөн хоорайның даштыкы овур-хевирин өскерттир-биле инновациялыг арга-хевир — бажыңнарны чылыг кадагалаар будук-биле будурун сүмелеп турар. Рустам Монгуш газопенобетон блоктарын бүдүрүп турар. Владислав Кошелев садыг точкаларының рекламазын база реклама щиттериниң концепциязын чурумчударына белең. Билдингир хөгжүмчү болгаш актер Сайдаш Монгуш Улан-Баторда ышкаш үн биждер студияны тургузуп турар.

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткири кол айтырыг дээрзин Россияның Президентизи улуг деткишкени-биле демдегледип турар, ол эрткен чылын Күрүне Совединиң президиумунуң хуралына база чугулап чугаалаан. Аныяк сайгарлыкчылар-биле ужуражылга үезинде билдингени болза, республика девискээринде федералдыг структураларның чамдык төлээлери ам-даа «ялалакчы» хыналдаларны чорутпушаан хевээр.

Тываның Каайлы албаны Тываның иштинде даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилерин үш кижиге кызырган болгаш оларга хамаарыштыр сайгарылганы чорудуп турар.

Үндүрүг инспекциязына хамаарыштыр сайгарлыкчыларның негелде-хомудалдары хей. Тус черлериниң онзагай талаларын өөренип көрбейн, үндүрүг албанына «таарымчалыг байдалды тургусканы», Тываның чедери берге кожууннарында бизнесси шуут чок кылган деп болур.

«Саң-хөөнүң экономиктиг кризисиниң үезинде сайгарлыкчыларга административтиг немелде шаптараазыннарны тургузуп турарын саботаж деп хүлээп ап тур мен — деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан. — Чаа ажилчы олуттарны тургузар дээш, чаа ажил-херектерни боттук төлөвилелдер-биле боттандырып турар эгелекчи саналдыг кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузары — бөгүндө эң кол айтырыг ол».

Чазак кежигүннериниң киржилгези-биле тургустунган ажилчы бөлүктер дараазында неделяда база кожууннарже үнүшкүннерни чорудар.

Дина ОЮН.

«Хамнаарак» уруглар көрүлдезинден

Бичии уругларның аразына «Хамнаарак» аттыг ыры конкурсу Тывада ады-сураа алгаан мөөрейлерниң бирээзинге санадыр. Бо удаада ол 15 дугаар эртип, ырлаарына салым-чаянның уругларны илередиң, оларның улуг сценаже көкпаның эгезин салган. «Хамнаарактан» чалгынналгаш, чүгле аныяктар аразында эвес, чон аразында ады алгаан: Долума Чымбалак, Айсуу Монгуш, Мерген Куулар, Буяна Куулар дээш, өске-даа ыраажыларны айтырга-ла, четчир. Конкурстун дыка хей киржикчилери уран чүүлдүң мергежилин шилип ап, аңгы-аңгы тускай өөредилге черлеринде өөредилгезин уламчылап турарын демдегледип болур.

Бо чылын конкурсту ийи аңгы чадага эрттирген. Марттың 1-ден 25-ке чедир кожууннарда, а часкы дыштанылганың онзагай хүннери марттың 27-ден 29-ка чедир Кызыл хоорайга республика чергелиг мөөрей болган. Республика мөөрейинге кожууннарда болгаш Кызыл хоорайга эрткен шилилге мөөрейлерге тирилээн уруглар, оолдар келген. Оларның саны бо удаада 98 кижиге болган. Конкурстун негелдези езуугаар конкурстун киржикчилерин үш аңгы бөлүкке чарган. 6-дан 9 хар аразында 25, 10-дан 13 хар аразында 36, 14-тен 18 хар аразында 37 киржикчи бүртүктөкөн.

Үш хүн үргүлчүлээн чидиг мөөрейиниң түңнелинде эң-не бичии ыраажылар бөлүгү Александр Ховалыг (Улуг-Хем) бирги чергениң лауреады атты чаалап ап, уругларның «Орленок» дыштанылга лагеринче баар путевка-биле шаңнаткан. Ийиги чергениң лауреады атты Даша Панарина (Кызыл кожуун) алгаш, «Дубинин» лагеринге дыштаныр путевка-биле шаңнаткан. Үшкү чергениң лауреады атты Айыраа Монгуш (Өвүр) алгаш, «Нокиа» деп соталыг телефон-биле шаңнаткан. Дипломант аттарга: Дамырак Кертикпен, Монгунаш Ооржак (Кызыл кожуун), Полина Панарина (Кызыл хоорай) төлөптиг болганнар.

Ортумак бөлүктүң ыраажыларының аразына Кызыл кожуунуң төлээзи Елена Катцина бирги

чергениң лауреады болуп, «Орленокка» дыштаныр путевка-биле шаңнаткан. Тожудан Даяна Ондар ийиги черни ап, «Байлак» лагеринге дыштаныр путевканы өөрүшкү-биле алган. Үшкү чергениң лауреады атты Кызыл хоорайдан Кежик Монгуш алгаш, «Самсунг» соталыг телефонну шаңналга алган. Тес-Хемден Айдаш Ооржак, Кызыл хоорайдан Ангелина Салчак, Кызыл кожуундан Хажытмаа Оруспай дипломант аттарны ап, «Sela» магазинден садыгларып сертификатты алганнар.

Улуг бөлүктүң ыраажыларын-дан Меңги Монгуш (Кызыл хоорай), Сырга Чымбалак (Өвүр), Кежик Чаш-оол (Улуг-Хем) лауреат аттарга төлөптиг болганнар. Бо-ла бөлүкке Улуг-Хемден Херелмаа Хомушкун, Кызыл хоорайдан Эртине Тумат, Кызыл хоорайдан Анастасия Дитрих дипломант болганнар.

Республика мөөрейиниң тускай шаңналдарын дараазында уруглар, оолдар алгаш, акша-биле шаңнатканнар:

— «Тирилелгеже чүткүл дээш» — Кежик Чүлүдүк (Кызыл хоорай), Антон Түмен-Байыр (Ак-Довурак), Валентина Гертнер (Тожу);

— «Келир үеде идегел» дээш — Алдынай Монгуш (Ак-Довурак), Салбак Лапчар (Би-Хем), Откун Куулар (Өвүр), Херел Бегзи (Кызыл хоорай), Ксения Сибирцева (Кызыл кожуун);

— «Көрүкчүлерниң сонургалы» дээш — Чайырлаш Оолак (Тожу), Рулатз Монгуш (Кызыл кожуун), Чойгана Серенмаа (Улуг-Хем);

— «Патриотизм» дээш — Манган Маады (Чеди-Хөл), Хүлер Чигжит (Тере-Хөл), Чанита Наажан (Бай-Тайга);

— «Чоннуң уран-хөгжүмүн амгы үеге таарыштырганы дээш» Алдын-Даш Ондар.

Эгелеп чоруур бичии ыраажыларга боттарының сонургалын салбайн, хостуг үезин шын ажыглап, кылаң, кара сугнуң аккан шулураажы дег, арыг, чараш үнү-биле чонунга аян тудуп чоруур күздим.

Бистиң корр.

ЧЕМПИОННАР — көдээ школячылар!

Спортта көрүкчүлөрдүн доктаамал сонургалын хайныктырып чоруур хевирлер бар. Бистиң республикага хамаарыштыр алыр болза, ол чүнүң-даа мурнунда хүрештерниң хостуг болгаш национал хевирлери, аът чарыштары болгаш хол бөмбүү деп болур. Чижев, бо чылын Кызылга «Сүбедей», «Херел» болгаш «Ирбис» спортзалдарга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының кубоктары болгаш акша шаңналдары дээш республиканың элээди уруглар, оолдарының аразында хол бөмбүүгө ээлчеглиг маргылдаа — республика чемпионнады эртип турда, мурнунда чылдарда ышкаш, «кижи бажы кизирт, аът бажы көзүрт» болган.

каның Чазааның Даргазының шилчип чоруур кубогун чаалап алган. Оларның тренери, Сарыг-Септе элээди уругларның спорт школазының башкызы Дина Сарыгбайның, хей чылдарда доктаамал кызымак

жуунун командасы бо мындыг маргылдаага мурнунда чыл санында кончуг шыырак киржи турганын демдеглевес аргажок. Бо чылын бир солун чүүл болза чемпион команданың кол өвзөн Баян-Кол ортумаа школазының үстүкү класстарының өөреникчилери тургусканы болур. Кожуун чемпиону бо школаның оолдарын бо чылгы маргылдаага тренерлер Тайбың Баданай биле Эрес Ондар белеткээр. Олар боттарының кижизиттирикчилери: Начын Баданайдан (тренерниң огу), Валентин Баданайдан (чээни), Далай Биче-оолдан, Саглан Кыргыстан, Сайдаш Чалзан-оолдан, Буян Сааядан, Буян Янчастан, Херел Ангалдан болгаш Василий Лыскиндан чүгле эки оюнну негеп турган. Оолдар тренерлериниң сүмелерин шын ажыглап, оларның идегелин бадыткап шыдаан. Олар хол бөмбүүгө элээдилер ортузунда 2009 чылдың республика чемпионнары!

Үшкү черге Чөөн-Хемчик кожуунун командасы төлөптиг болган. Бо команда «Тыва Республиканың ийи дакпыр чемпиону» аттың эдилекчизи. Ооң «алдынче» бо чылгы шаптаразының оруун Каа-

лыг езулалга Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан Иргит киришкен.

Бо чүүлдүн төнчүзүндө бир ыяап демдеглевес аргажок. Бо чылын бир солун чүүл болза чемпион команданың кол өвзөн Баян-Кол ортумаа школазының үстүкү класстарының өөреникчилери тургусканы болур. Кожуун чемпиону бо школаның оолдарын бо чылгы маргылдаага тренерлер Тайбың Баданай биле Эрес Ондар белеткээр. Олар боттарының кижизиттирикчилери: Начын Баданайдан (тренерниң огу), Валентин Баданайдан (чээни), Далай Биче-оолдан, Саглан Кыргыстан, Сайдаш Чалзан-оолдан, Буян Сааядан, Буян Янчастан, Херел Ангалдан болгаш Василий Лыскиндан чүгле эки оюнну негеп турган. Оолдар тренерлериниң сүмелерин шын ажыглап, оларның идегелин бадыткап шыдаан. Олар хол бөмбүүгө элээдилер ортузунда 2009 чылдың республика чемпионнары!

Маргылдааны чамдык көрүкчүлөр (аарыкчылар) мырыңай шала кырынга олуруп алгаш, көөр ужурга таваржып турган. Олар ындыг шыланчыг, эпчок «байдал» дээш, өртектиг билеттерни садып ап, акша төлөвирин спортзалдарның саң-хөөзүнче кирип турар болгай.

Чогум маргылдаа март айның төнчүзүндө, школячыларның часкы дыштанылгазының үезинде, каш хонук иштинде эрткен. Улуг, бичии улустун сонургалын шагдала чаалап алган республиканың бо «биче» чемпионнадынга бо чылын мырыңай 36 команда киришкен. Бо сан-чурагай республикада элээди уругларның хол бөмбүүгө негеп-рээнин демдеглевес аргажок. Оолдар Кызыл биле Ак-Довурак хоорайлардан аңгыда, барык кожуун бүрүзүн төлөтүп турган.

Оолдар болгаш уругларның командалары боттарының аразында дөрт аңгы бөлүктөргө чарлып алгаш ойнаан. Аңаа баштайгы оюннарда командалар бот-боттары биле долгандыр ойнаан. Бөлүк бүрүзү ийи шыырак команданы илереткен. Арткан сес шыырак команда уттургаш үнер, олимпийжи негелде-биле улаштыр ойнааш, дөрт шыырак — шаңналдыг черже кордакчы эр-кыс командаларны илереткен. Ыннап кээрге шөлдерге канчаар-даа аажок чидиг демисел чоруп турганы илдең. Шынап-ла, чүгле бо маргылдаага эки ойнаар дээш бүдүн чыл иштинде белеткенип келгеш, кайы команда удурланыкчызынга белен дүжүп кээрин бодаарыл?

Бо чылын уруглар аразында оюннарда чартык финалга чедир Ак-Довурак хоорайның, Чеди-Хөлдүн, Каа-Хемниң болгаш Мөңгүн-Тайганың командалары, а оолдар аразында Сүт-Хөлдүн, Чөөн-Хемчиктин, Каа-Хем болгаш Кызыл

кожууннарның командалары ойнаан. Бо дээрге чылдың-на доктаамал эки көргүзүлгө чедип ап турар командалар-дыр. Уруглар аразында Каа-Хем кожуунун база Барыын-Хемчиктин, а оолдар аразында Сүт-Хөлдүн, Кызыл кожуунун болгаш Чөөн-Хемчиктин командалары чылдың-на эки ойнап турганын көрүкчүлөр сактыр.

Оолдарның болгаш уругларның үстүндө чартык финалче үнген дөрт-дөрт командасы аразында эң шыырак ийи командаларны чидиг оюннар соонда, тус-тузунда илереткен. Ол дээрге уруглар аразында Каа-Хем биле Мөңгүн-Тайга кожууннарның, а оолдар аразында Кызыл биле Каа-Хем кожууннарның командалары болган. Бо муниципалдыг тургузулганың оолдар, уруглары аразында тус-тузунда Тыва Республиканың Чазааның Даргазының кубоктары, чемпион аттар дээш бо чылын ойнаар эргени чаалап алган.

Маңаа бир демдеглевес аргажок. Ол бодунун чыл санында барык солчуп турар уруглары-биле күзенчиг тиилелгеже чыл эрткен тудум, чоокшулап-ла орган. 2009 чылда үр манаан тиилелгенин келгени ол! Өзүп орар волейболчу кыстар — Долаана Дүлзүкей, Айдына Куулар, Яна Даңгыт, Тана Доржу, Алдынай Чамбалдоо, Алдынай Адыя, Сайлык Самчид-оол болгаш Аида Багай-оол ынчалдыр чаңгыс чер-чурттугларын, хол бөмбүүгө ынактарны дыка өөрткен.

Мөңгүн-Тайганың кыстары база эр хейлер! Хол бөмбүүгө шыырак деп санадып турган кожууннарның командаларын олар бо чылын чидиг демиселге удуп ап шыдааннар. Ырак-узак черде эвээш санныг өөреникчилерлиг кожуунун тренериниң бо көргүзүү — улуг чедишкен. Оларга көрүкчүлөрдөн мактал сөстөр!

Уруглар аразында үшкү черни Чеди-Хөлдүн командасы чаалап алган. Бо кожуун база шыырак улуг волейболчулар чурту деп чүвени билер бис.

Оолдар аразында түңнел оюннар база кончуг чидиг байдалга эрткен. Аарыкчылар уруглар оюнунардан дудак чок алгыржып «аарып», боттарының командаларының ойнакчылары оолдарны хей-аът кирип турганнар.

Түңнел оюнче төлөптиг-биле кирген Каа-Хем кожуунун оолдар командасы боттарының эштери уруглар командасының бо чылгы тиилелгезин катаптап шыдавайн барган. Ынчалза-даа республиканың бо чемпионнадынга ийиги черни алыры — база улуг чедишкен ышкажыл!

Каа-хемчилер бо чылын Кызыл кожуунун командасынга түңнел оюнга уттуруп алгаш, «алдынчы» ышкынганнар. Маңаа Кызыл ко-

Хем кожуунун оолдары чартык түңнел оюнда чидиг демиселге дуглап шыдаан.

Хол бөмбүүгө элээди оолдар, уруглар аразында бо чылгы маргылдааның тиилекчилери командаларга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының көжүп чоруур кубоктарын, акша шаңналдарны болгаш дипломнарны тывыскан байыр-

шыырак тус чер командасынга төлөптиглер, ооң көстүп келирин шагдан бээр манаан. Эр-херээжен командаларның даартагы ойнакчыларын бо мындыг солун болгаш чараш маргылдаалардан шилиир...

СПОРТ КИЛДИЗИ.
Владимир Савиныхтың тырттырган чуруктары.

"ЭРТЕМ АЗЫНГАННЫҢ АДЫ КӨСКҮ..."

Лариса Кара-Саловна Будук-оол — Тываның күрүне университетинин өөредилге талазы-биле проректору, биология эртемнеринин кандидаты. Россияның бойдус эртемниң академиязының профессору. РФ-тин өөредилге яамызының хүндүлел бижии, «Дээди профессионал өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы» аттыг, ТР-ниң юбилей медалы, РФ-тин бойдус эртемниң академиязының эртем болгаш өөредилгениң алдарлыг ажылдакчызы деп хөрек демдээ, «Күш-ажылдың хоочуну» медалы-биле шаңнаткан.

Бистин чер улузунун, Чеди-Хөлдүн Хендерге, Улуг-Хемнин Арыг-Бажы, Шагаан-Арыг ынаар, ылаңгыя ам 70 хире харлыг хоочуннарның «Кичээлден дезипкеш, чанар дээш халчыл олурувуста, Будук-оол башкы бо келген болгай» деп чугаалажып органын бола дыңнаар мен. Ол хире назылааже чедир эртем-номга чедирген башкызын утпайн чорууру чоргаарчыг. Ак-Тал, Ийи-Тал, Арыг-Бажыга башкылап, чоннуң ажы-төлүн үжүк-бижикке өөредип чорааш, Кара-Сал Домбалазович Будук-оол алдызы барып көскү партия, советтер ажылдакчызы апарганын республиканың хей-ниитизи, чурттакчы чону, эң ылаңгыя ооң өскөн-төрөөн чурту Шеминиң чону билер, хүндүлээр. Ада-иезиниң башкы мергежил оларның уруу Лариса Кара-Саловна Будук-оол төлөтпий-биле уламчылап, ажил-ижин эртем-биле чедишкенин холбап чоруур.

Л.К.-С.Будук-оол Тываның күрүне университетинин өөредилге талазы-биле проректору бооп 13 чыл дургузунда ажилдап келген. Москваның М.В.Ломоносов аттыг күрүне университетинин биология факультетинин доозукчузу. 1982 чылда аспирантура дооскан. Сенгел тываларының «Алдын азынган ады көскү» эртем азынган ады көскү» дээр мерген угаады Лариса Кара-Саловнага дорт хамаарылгалыг: Л.К.Будук-оол — 75 хире эртем-шинчилел ажылдарының автору. Ооң бижээни эртем болгаш эртем-методиктиг ажылдары студентилер, аспирантылар, башкыларга чаа билиглери шингээди, ажылынга бир-ле онзагай «тивыш» болурундан аңгыда, республика школаларына кичээл үезинде хереглээр өөредилге номнары апарган.

Ол бүгү кайыын, чүдөн эгелээни? Лариса Кара-Саловна Улуг-Хемнин Ак-Тал суурга төрүттүнген. Кызылда № 7 школы, Москваның күрүне университетин дооскаш, Кызылда күрүне башкы институтунун биология кафедрасының ассистенти албан-дужаал-биле күш-ажылчы намдарын эгелээн. Өөренип турган университетинин дээди нерв ажил-чорудулга кафедрасына аспиранталап тура, ук кафедраның биче эртем ажылдакчызынга дакпырлап ажилдап турган. Аспирантура дооскаш, эге өөредилгениң педагогика болгаш методика кафедрасының ассистентизинге ажилдап, лекциялар номчуп, хар-назын анатомиязының, физиологиязының база гигиена кичээлдерин эртерип келген. Биология эртемнеринин кандидаты

эртем адын чедишкенин камгалааш, конкурс езугаар кафедраның улуг башкызынга, эге өөредилгениң педагогика болгаш методика кафедрасының эргелекчинге ажилын уламчылаан.

Лариса Кара-Саловна — ТывКУ-нун үндезилекчилеринин бирээзи. Кызылдың башкы институтунун баазына Тываның күрүне университетин тургузган дугайында РФ-тин Дээди өөредилге талазы-биле күрүне комитетинин дужаалын езугаар проректор албан-дужаал-биле кады анатомия, физиология болгаш валеология факультетинин эргелекчинге томуйлаткан. Ажылдавышаан, валеология, физиология талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын уламчылап, конференцияларга хей илеткелдерни кылган.

Он ажыг чылдар дургузунда университеттин ректорунун ора-

чижээн тургузарына идеккейлиг кижип, студентилерин бот-тускайлап ажилының системазын ажилдап кылырынга киришкен. Ол студентилерин курс болгаш диплом ажылдарының, аспирантыларның эртем талазы-биле удуртукчузу бооп ажилдап келгеш, өөрүп четтиришкенин чылыг сөстерин чеже катап дыңнаваан дээр. Лариса Кара-Саловнаның өскерилбес шынары — амыдыралчы идеккейлиг туружу, хей талалыг эртем-педагогика болгаш хей-ниити ажил-чорудулгазы. Кафедра ассистентизинден доцентиге, өөредилге ажилының талазы-биле проректорга чедир өзүп келгени — ооң ажилга чүткүлдүүнүн херечизи.

Амгы үеде Тываның күрүне университетинин удуртулгазы, башкылары харысалгалыг үе-чадада келгенер: 2009 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп өске өөредилге черлери-биле дөмей ийи деңгелди системаже кирер деп турар. «Өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн өскерилгелер-биле өөредилге ийи деңгелде апар: «бакалавр», «специалист» болгаш «магистр». Бакалавриатты доозар күзүлдүг улус 4 чыл өөренип, ол дээди эртемниң бирги деңгели, магистратураны шилип алганнар 2 чыл өөренип. Мында эки чүве чүл дизе, студентилерге профессионал мергежилди шилип алыр хей арганы берип турар. Чижээ, бакалавриатка дыл эртемни өөрөнгөш, улаштыр магистратче дужаап кирип алгаш, экономиктиг билиглери чедип ал болур. Бөдүүнчүдү чугаалаарга, химия башкызы эвес, арыг химик мергежилдиг специалист кылдыр өөренип ал болур. Үениң маңы дүрген — студентилер өөренип турда-ла, кадрларга хереглел дүргени-биле өскерли бээрин билер бис. Чижээ, амгы үеде техниктиг мергежилдер

күш-ажыл рыногунда тургустунган берге байдалда адааннажылгага бедик мергежилдиг специалист деп үнелгелге төлөтпиг болур кылдыр ханы билиг-биле чепсеглээр ужурлуг дээр негелдеге дүжүп, аккредитацияны чедимчелиг эртерип алыр сорулгалыг ажилдаар ужурлуг. Хоойлу езугаар университет чүгле ынчан дээди эртемниң специалистерни белеткээни шын дээр, диплом бээр эргелиг. Аккредитацияны эртерип алырга, беш чыл хуусаалыг боор. Бир эвес дээди өөредилге чериниң билиг бээриниң шынары куду азы чамдык өөредилге программалары дээди билиг деңгелин негелдезинге дүшпейн турар болза, аккредитация чок арттар. Ынчан студентилер диплом албас болгаш университетке аккредитация чөпшээрертерин манаар ужурга таваржыр. Бо талазы-биле университеттин өөредилге талазы-биле проректору Лариса Кара-Саловна Будук-оолга кайы хире берге харысалга онаажып турарын номчукчу эскерер боор.

Л.К.-С.Будук-оол 75 хире эртем ажылдарының автору деп үстүндө одурулдарда айткан мен. Бо 2009 чыл база-ла өскерлиш чок болган: ол «Адаптация студентов к обучению в вузе: этнические аспекты» деп эртем ажилын бижээш, чырыкче үндүргөн. Монографияның эртем редактору, медицина эртемнеринин доктору В.И.Хаснулин, рецензия бергенер РФ-тин эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, биология эртемнеринин доктору, профессор Р.И.Айзман, медицина эртемнеринин доктору, профессор Л.С.Эрдыниева олар. Орус, тыва студент оолдар, урулгарың өөредилге үезинде нерв системазының онзагай талаларын, мээзиниң байдалын, студент кижиниң бот-тускайлап характеристиказын көргүскөн шинчилел ажылы кылдырган. Чижээ, студентилерин дурт-сыны, деңгизи, тыныжы, мага-бодунун чүрек-дамыр системазының көргүзгүлери бирги курстан бешикурска чедир кандыг өскерилгелерге таварышканын аңгы-аңгы таблицаалардан көрүп болур. Ол ышкаш улуг өөредилге черинче кирип алгаш, эш-өөрүнге, башкыларга, өөредилгениң чурумунга канчаар чаңчыгып, сайзырап кел чыдарын база билип ал болур бис. Эртем-шинчилел ажылы дээр, чүгле бижээш, чырыкче парлап үндүрер дээр эвес, ону сонуургалдыг кижилер номчузун, ажыглазын дээр кылыр болгай. Тус ном этностуг физиологияны шинчилеп турар тускай специалистер, эмчилер, башкылар, эмчи болгаш педагогика угланышкыны дээди өөредилге черлеринин студентилеринге чаа чүүлдерни билип алырынга дузалаар, ажыктыг эртем ажылы болур. Россияның бойдус эртемниң профессору Л.К.-С.Будук-оолдун эртем-шинчилелдин эртинезин шыгжаан чаа бо ному — бүдүрүп дооскан буянның ажылын ооң соон салгап кел чыдар аспирантылары, эртемге салым-чаянын студентилери өөрүп четтиришкенин сөстерин чугаалавышаан, ооң ат-сывын адап, боттарының эртем ажылынга бадыйкал кылдыр кирип, мага хандыр ажыглаар дээрзи чигзиниг чок. Эртем азынган ады көскү деп чүге угаатканы билдине берген боор, эргим номчукчу. Тыва эртемниң төөгүзүндө Л.К.-С.Будук-оолдун ады бодунун туружун тып алган, төлөтпий-биле чонунга, эртемге бараан болуп чоруур.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Кижини, ооң ажыл-херээ

лакчызы — проректор болуп ажилдааш, Л.К.-С.Будук-оол мергежилни эки билер, принципалдыг, ажил-агыжы удуртукчу шынарын көргүскөн, өөредилгени улам сайзыраңгайжыдар улуг ажилдарны чоруткан. Университеттин 2003 чылда чөпшээрел-аттестация болгаш аккредитация чорудуун эртеринге улуг үлүүн кириген. Ажылын уламчылаарына өөредилге чери бүгү негелделерге дүжүп турар деп аккредитация — чөпшээрел алыры дыка нарын айтырыг дээрзин билер-ле кижин билер. Лариса Кара-Саловна даргаларга кирип, Москвага чеже хүннер-дүннөр эртеригенин, чеже бижик-дилег, санаашкыннар кылып тургаш бүзүредип, шынзыдып келгенин түннели эки болганынга чедир чеже үе эрткенин чоок улузула билер...

Университетке ажилдап тура, чаа 9 мергежилди ажиткан, 2 факультетти, 6 кафедраны тургускан. Мергежил бедидеринин, кадрларны эде белеткээринин факультеди ажилдап эгелээн. Башкы училищези университеттин чанында педагогика колледжизи кылдыр эде тургустунган. Өөредилге чорудуун эде тургузарына, дээди эртемни сайзырадырынга, университеттин амыдыралына ында ажилдап турар башкыларының бот-идекейин чедип алырынга, үениң негелдезинге дүштүр чаа технологияларның аргаларын негелдиринге үлүүн кирип чоруур. Университеттин өөредилге-методиктиг баазының норма-

хөйү-биле негеттинип турар, эмчилер-даа база херек. Чурттуң экономиктиг байдалы күш-ажыл рыногунга улуг өскерлишкенин доктаадып турда, өөредилге системазы ийи деңгелче кирип, дүрген, угаангыр хөдөлип, чаа чүүлге өөренип алыксаар, эки амыдыралче чүткүлдүг кижилерни, специалистерни өөредип белеткээр сорулгалыг. ТывКУ-нун магистратура программалары-биле кадрлар белеткээр чөпшээрел-лицензияны алырынга бергедээшкенин туруп кээп болур: дүрүм езугаар дээди өөредилге чериниң башкыларының 90 хуузу эртем кандидаты азы доктору болур ужурлуг. Тываның университетинде студентилер, башкылар саны эвээш болганда, бүгү мергежилдин магистратура программаларын кириери экономиктиг карыллага, шүүделге чедирер, чүге дизе магистратураже бакалавриаттын доозукчуларының 20-30 хуузу хүлээп алыр болгай. Бо чижектиг шийтпирлээр ужурлуг нарын айтырылгар-биле кады университет 2011 чылда эртер аккредитацияга база белеткенип турар. «Өөредилге» деп национал төлөвилде айтканы езугаар дээди өөредилге чери сайзыраңгай, чаа технологияларны ажыглаар, ажил-чорудулгазынга делегей деңгелдиг чаа арга-дуржулганы кирип, бедик деңгелдиг, шынарлыг билигин бээр, өөредилге болгаш эртем-депшилгениң каттыжышкынының технологияларын шингээдир, бөгүнгү амыдыралдың негелделеринге торулбас, доозукчуларын

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
СОНГУЛДА
КОМИССИЯЗЫНЫҢ
ДОКТААЛДАРЫ

**Бии-Хем кожууннун
девискээр сонгулда
комиссиязының составын
немээринин дугайында
2009 чылдың март 16
№ 89/347-5 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының 2006 чылдың декабрь 22-де «Бии-Хем кожууннун девискээр сонгулда комиссиязын тургузарының дугайында» № 126/704-4 доктаалы-биле тургустунган Бии-Хем кожууннун девискээр сонгулда комиссиязының составына кандидатура талазы-биле саналды өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бии-Хем кожууннун девискээр сонгулда комиссиязының составына 1952 чылда төрүттүнген, тускай ортумак эртемниг, Бии-Хем кожууннун төп эмнелгезинин акушерказы, чурттап турар черинден депшиттирген Раиса Байыртыевна Торлукту томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

**Чеди-Хөл кожууннун
девискээр сонгулда
комиссиязының составын
немээринин дугайында
2009 чылдың март 16
№ 89/350-5 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының 2006 чылдың декабрь 22-де «Чеди-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязын тургузарының дугайында» № 126/721-4 тургустунган Чеди-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязының составына кандидатура талазы-биле саналды өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чеди-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязының составына 1980 чылда төрүттүнген, тускай ортумак эртемниг, түр үеде ажилдавын турар, «Россияның патриоттары» политиктиг партияны Тыва регионал салбырындан депшиттирген Аяс Торун-оолович Тожулукту томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

**Тыва Республиканың Сонгулда
комиссиязының даргазы
Б. Д. ОНДАР.**

**Тыва Республиканың Сонгулда
комиссиязының секретары
М.Ш. САМБАЛА.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнөдөн таарыштырарының талазы-биле албанның дугайында Дүрүмгө өскерилгелер кириериниң дугайында

2008 чылдың сентябрь 2 № 499 Кызыл хоорай

2008 чылдың февраль 27-де № 118 «Автомобиль болгаш авиация бензининге, дизельдиг болгаш судно оттулар чүүлүнге, реактивтиг шимчедикчилер болгаш одаар мазуттун оттулар чүүлүнге негелделер дугайында» Россия Федерациязының Чазаның доктаалын хүлээп алганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ болза:

1. 2007 чылдың декабрь 17-де № 1069 «Тыва Республиканың ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнөдөн таарыштырарының талазы-биле Албанның дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында база Тыва Республиканың Чазаның чамдык доктаалдарына өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнөдөн таарыштырарының талазы-биле Албанның дугайында Дүрүмгө дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги пунктта «, нефть продуктулары-биле ажыл-чорудулганы боттандырып турар организацияларның болгаш хуу сайгарлыкчыларның нефть продуктуларының шына-

рынга нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының негелделерин сагып турары дээш хайгаарал талазы-биле» деп сөстөрни ап кааптар;

2) 6-гы пунктта:

адаккы 6.3 пунктунун 6.3.3 абзазын ап кааптар;

адаккы 6.3 пунктунун 6.3.6 абзазында база адаккы 6.4 пунктунун 6.4.3 абзазында «, а ол ышкаш нефть продуктуларының» деп сөстөрни ап кааптар.

2. Тыва Республиканың ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнөдөн таарыштырарының талазы-биле Албанга Тыва Республиканың девискээринге нефть продуктуларының шынары дээш контроль талазы-биле удур-дидир харылзаа болгаш кады ажылдажылга дугайында Россияның техниктиг таарыштырылганың Сибирьниң регионнар аразының девискээр эргелелиниң күрүнө хайгааралының килдизи-биле Дугуржулга кылыр талазы-биле саналды кириер.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июль 27-де «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының Дүрүмүн болгаш ооң составын бадылаарының дугайында» № 755 доктаалына өскерилгелер кириер дугайында

2008 чылдың январь 16 № 7 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ болза:

2007 чылдың июль 27-де «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының Дүрүмүн болгаш ооң составын бадылаарының дугайында» № 755 Тыва Республиканың Чазаның доктаалына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле Тыва Республиканың

Чазак комиссиязының дугайында Дүрүмнүн 12-ги пунктунда «Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызы» деп сөстөрни «Тыва Республиканың орук-транспорт каттыжышкыны болгаш харылзаа яамызы» деп сөстөр-биле солур;

2) Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле Чазак комиссиязының составын капсырылга езугаар чаа эдилге-биле бижиер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың январь 16-да № 7 доктаалына капсырылга

Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының СОСТАВЫ

Ш.С. Иргит – Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы, даргазы; В.Э. Байкара – Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы, дарганың оралакчызы;

О.С. Саая – Тыва Республиканың орук-транспорт болгаш харылзаа сайыды, дарганың оралакчызы;

И.В. Романова – Тыва Республиканың Орук-транспорт болгаш харылзаа яамызының килдис начальниги;

А.К. Артына – Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы;

Э.К. Афитонов – Россия Федерациязының Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Н.К. Балуев – Күрүнениң автоорук хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

И.Ю. Грейсеров – Тыва Республиканың орук-транспорт болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы;

Ю.А. Килижеков – Тыва Республиканың саң-хөө сайыды;

А.Б.Көк – Тыва Республиканың орук-

Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээ чериниң структуразын бадылаар дугайында

2008 чылдың июнь 11 № 362 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ болза:

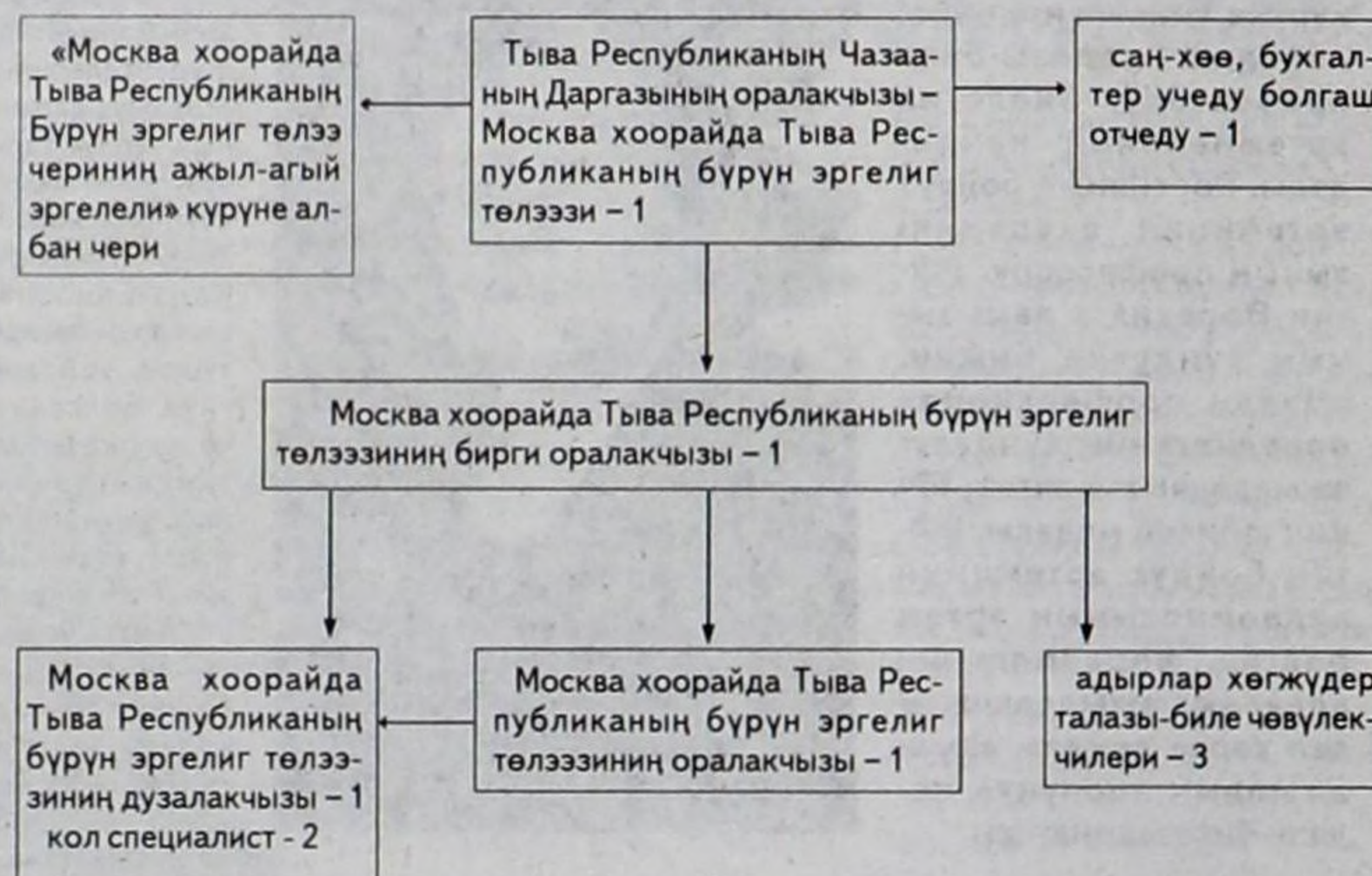
Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээ чериниң структуразын

бадылаар (капсырган).

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың июнь 11-де № 362 доктаалы-биле бадылаан

Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээ чериниң структуразы

Тыва Республиканың Чазаның чамдык доктаалдарына өскерилгелер кириериниң дугайында

2008 чылдың декабрь 25 № 791 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ болза:

1. 2008 чылдың май 31-де № 336 «Тыва Республиканың республика ужур-дузалыг күрүнениң бойдус камгалалдыг черлериниң дугайында дүрүмнерни бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылааны «Дерзиг» күрүнениң бойдус камгалалдыг чериниң дугайында Дүрүмнүн III кезээне дараазында өскерилгелерни кириер:

1) бирги абзазында «Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну» база «Тыва Республиканың Чеди-Хөл кожууну» муниципалдыг тургузугларның» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг тургузугунун» деп сөстөр-биле солур;

2) ийиги абзацта «60000 гектар» деп сөстөрни «25000 гектар» деп сөстөр-биле солур;

3) үшкү абзацты дараазында эдилге-биле бижиер:

«Кызыгаарларның бижилгези: кызыгаар Дерзиг деп хемниң солагай талакы адырының Мичиль деп кара суг аксындан соңгу-барыын угланышкынче чоруткаш, Мерген биле Дерзиг хемнериниң аңгыланып чарылган черинден үнүп келир. Ооң соонда сугнуң аңгыланып чарылган черинден өрү алзы, Дерзиг хемниң оң талакы адырының ады чок черинге чедир, ооң соонда Дерзиг хемче кудулап

бадыпкаш, сугнуң оң талакы чарылган адырының ааы-биле Устүү Бадалыгны – Дерзиг хемниң солагай талакы адырын кежилдир чоруткаш, Дерзиг хемниң сугнуң аңгыланып чарылган черинден үнүп. Ооң соонда Устүү Бадалыгның, Адаккы Бадалыгның, Улуг Бадалыгның бажын таварышаан, соңгу талакы угланышкын-биле Мичиль хемниң солагай талакы чарылган адыры-биле точканың эгелзэн черинче угландыр бадыптар».

2. 2008 чылдың июль 1-де № 414 «2008 чылдың III кварталында Тыва Республиканың Чазаның ажылының чижек планын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылаттыңан, 2008 чылдың III кварталында Тыва Республиканың Чазаның ажылының чижек планының I кезээне, 11-ги пунктуну ап кааптары-биле, өскерилгени кириер.

3. 2008 чылдың октябрь 4-те № 579 «Геологтук коллекция материалдарын чыыры-биле чер иштинин участогун ажылгаар эргени бээриниң дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалының кирилде кезээне «6 п.» деп сөстөрни «5 п.» деп сөстөр-биле солуп, өскерилгени кириер.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН

Күрүнө дузаларын бээр талазы-биле Тыва Республиканың Архив агентилелиниң административтиг регламентилерин бадылаар дугайында

2008 чылдың август 26 № 492 Кызыл хоорай

2005 чылдың ноябрь 11-де № 679 «Күрүнө хүлээлгелерин күүседириниң административтиг регламентилерин база күрүнө дузаларын бээриниң административтиг регламентилерин ажылдап кылырының болгаш бадылаарының чурумунун дугайында» Россия Федерациязының Чазаның доктаалына, 2006 чылдың август 23-те № 1000 «Күрүнө хүлээлгелерин күүседириниң административтиг регламентилерин база күрүнө дузаларын бээриниң административтиг регламентилерин ажылдап кылырының болгаш бадылаарының чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ болза:

1. Күрүнө дузаларын бээр талазы-биле Тыва Республиканың Архив агентилелиниң дараазында чүүлдер талазы-биле кирип турар административтиг регламентилерин бадылаар:

Россия Федерациязының хамаатыларының Тыва Республиканың Архив агентилелинде кирген делеглерин күүседирин организастаар;

хамаатыларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин боттандыраары-биле холбашкан делеглерни күүседир;

эксперт комиссиязының дугайында болгаш организацияның архивиниң дугайында херектер эмгелелиниң талазы-биле инструкцияларны, херектер номенклатураларын, дүрүмнерни дугуржур;

херектерниң чижеглзэн номенклатураларын, херектер эмгелелиниң талазы-биле инструкцияларны, өске-даа нормативтиг-методиктиг документилерни ажылдап кылыр; архив документилериниң турар чериниң айтырылганының талазы-биле хамаатыларга болгаш организацияларга сүме кадар;

Тыва Республиканың Төп күрүнө архивиниң номчулга залына ажылгакчыларның ажылын организастаар;

Тыва Республиканың Төп күрүнө архивиниң архив шыгжамырындан архив документилерин бээриниң;

юридиктиг эргелиг албан черлеринден болгаш хамаатылардан күрүнө шыгжамырынга документилер хүлээп алырының талазы-биле.

2. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының каттышкан социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

2009 чылды Тыва Республикага Игил чылы кылдыр чарлаарының дугайында

2009 чылдың февраль 6 № 34 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2009 чылды Тыва Республикага Игил чылы кылдыр чарлаар.

2. Тыва Республикага Игил чылын эр-тирериниң талазы-биле республиканың организастыг комитетиниң составын болгаш Тыва Республикага Игил чылын эр-тирериниң талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаар.

3. Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарынга оргкомитеттерни тургузарын, Игил чылын эр-тирериниң

талазы-биле хемчеглерниң планнарын ажылдап кылырын болгаш оларны бот-тандырап талазы-биле хемчеглерни алырын сүмелээр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың февраль 6-да № 34 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикага Игил чылын эр-тирериниң талазы-биле организастыг комитетиниң СОСТАВЫ:

А.П.Дамба-Хуурак – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

В.О.Донгак – Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды, дарганың оралакчызы;

У.С.Надыл – Тыва Республиканың Чазак Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

А.К.Артына – Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы;

К.А.Бичелдей – Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору;

У.Т.Даваа – Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызының хүлээлгезиниң күүседикчизи;

И.И.Дүпчүр – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының секретариатының

килдис начальнигиниң оралакчызы;

А.С.Монгуш – Тыва национал оркестриниң директорунун хүлээлгезиниң күүседикчизи;

П.А.Морозов – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды;

В.В.Нагорный – Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору;

К.Б.Ондар – Тыва чаңчылдар культуразын хөгжүдөр төптүн директору;

В.Ю.Сүзүкей – Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун улуг эртем ажылдакчызы;

А.К.Тамдын – Национал хөгжүм херекселдериниң кылыр мастерлерниң чогадыкчы эвилелиниң даргазы;

А.М.Юй – Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм агентилелиниң директору.

Тыва Республикага Игил чылын эр-тирериниң ПЛАНЫ

1. Организастыг хемчеглер, хоойлужудулга ажыл-чорудулгазы

1. Игил чылын эр-тирериниң хемчеглериниң планының боттанышкынын контролдаар талазы-биле дирекцияны тургузар (моон сонгаар – Дирекция). Хуусаазы – 2009 чыл. Февраль. Харысалгалыг – Тыва Республикага Игил чылын эр-тирериниң талазы-биле республиканың оргкомитеди.

2. Игил чылын эр-тирериниң талазы-биле хемчеглерниң боттанышкынын планын Дирекцияның ажылдап кылыры болгаш бадылаары. 2009 чыл. Февраль. Тыва Республиканың Культура яамызы, Дирекция.

3. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында» хоойлузунун Тыва Республиканың улусчу мастерлеринге тускай аттарны тыпсырының дугайында кеззэнге немелделерни кириери. 2009 чылдың ийги кварталы. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызы.

4. Национал хөгжүм херекселдериниң ус-шеверлериниң медээлер банкызын тургузары. 2009 чылдың бирги кварталы. Тыва Республиканың Культура яамызы, Национал хөгжүм херекселдериниң ус-шеверлериниң чогадыкчы эвилели.

5. Тыва Республиканың «Улусчу уран-шевер кылыглар дугайында» хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында хоойлу төлөвилелин ажылдап кылыры. 2009 чыл. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорук болгаш туризм агентилели.

6. Национал хөгжүм херекселдериниң дугайында лекцияларлыг «Бурунгунун кыйгызы» деп акция-концерттиг үнүшкүннерни кожуннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның школаларының өөреникчилеринге эр-тирери. 2009 чылдың дургузунда. Тыва Республиканың Культура яамызы, муниципалдыг тургузулгаларны удуртукчулары (чөпшээр-жилгези-биле).

7. 2009-2010 өөредилге чылында № 4 профессионал-техниктиг училищениң баазазына национал хөгжүм херекселдериниң ус-шеверлерин белеткээр болгаш өөредир талазы-биле эксперименталдыг лабораторияны ажыдар. 2009-2010 өөредилге чылы. Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, Тыва Республиканың Культура яамызы.

8. Игил чылынга тураскааткан суй белек продукциязын белеткээри болгаш боттан-

дыраары. 2009 чыл. Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм агентилели, Тыва Республиканың национал хөгжүм херекселдериниң кылырының ус-шеверлериниң чогадыкчы эвилели.

9. Реклама кампаниязын белеткээри болгаш эр-тирери база парлагга-биле хандыраары, оон иштинде Тыва Республикага Игил чылының ажыдышкынын болгаш ону эр-тирериниң хемчеглериниң талазы-биле планы. Квартал санында. Тыва Республиканың Культура яамызы, КТРК «Тыва» (чөпшээр-жилгези-биле).

10. Сайгарлыкчы чорукту деткириниң фондузунун микроэлизи алыры-биле национал хөгжүм херекселдериниң кылырының ус-шеверлерин конкурска кириш-тирери. 2009 чыл. Национал хөгжүм херекселдериниң ус-шеверлериниң чогадыкчы эвилели, Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилели.

11. Тыва езу-чаңчылдар культуразын болгаш ус-шеверлерди хөгжүдериң төвүнүн Ленин кудумчазунун 7 дугаарлыг бажынын эде тургузарының айтырыын өөренип көөр. 2009 чылдың март. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың тудуг яамызы, Тыва Республиканың Экономика яамызы.

Тыва национал хөгжүм херекселдериниң мастерскаяларының эртем-методиктиг баазазын тургузары

12. Ортумак ниити билиг школаларының, уругларның хөгжүм школаларының болгаш уран чүүл школаларының өөреникчилеринге тыва национал хөгжүм херекселдериниң кылырының технологияларының дугайында өөредилге-методиктиг номнарны ажылдап кылыры. 2009 чылдың ийги-үшкү кварталдары. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, Тыва Республиканың Чазааның чанында ТГШИ.

13. В.Сүзүкейниң «Тываларның езу-чаңчылдар культуразында хомус», «Тываның хөгжүм культуразы: теория, практика болгаш культура политиказы» деп эртем-шинчилелдиг ажылдарын парлаары. 2009 чыл. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, республиканың өөредилге-методиктиг төвү.

14. Национал хөгжүм херекселдерин өөренириниң талазы-биле эртем шинчилелдерин деткири-биле ниити өөредилге албан черлериниң өөреникчилериниң, дээди өөредилге черлериниң студентилериниң, тускай ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының ортузунга конкурстарны эр-тирери. 2009 чыл. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, республиканың өөредилге-методиктиг төвү.

15. Моолдун Сэнгел сумузундан, Хакасиядан, Бурятиядан болгаш өске-даа регионнардан төлээлерниң киржилгези-биле национал хөгжүм херекселдериниң кылырының технологияларының дугайында семинарларны, мастер-класстарны, «төгери-к столдарны» эр-тирери. 2009 чылдың дургузунда.

16. Тыва хөгжүм херекселдериниң болгаш ону кылыр улусчу мастерлерниң дугайында CD-дискени үндүрери. 2009 чылдың дургузунда. Тыва Республиканың Культура яамызы, Чөөн-Сибирьниң күрүнениң культура болгаш уран чүүл академиязының филиалы, Национал хөгжүм херекселдериниң кылыр ус-шевер мастерлерниң чогадыкчы эвилели.

17. Тыва хөгжүм херекселдериниң кылыр мастерлерниң эр-тирген мастер-класстарын бижиткен DVD-дискени үндүрери. 2009 чылдың үшкү кварталы. Тыва Республиканың Культура яамызы, национал хөгжүм херекселдериниң кылыр ус-шевер мастерлерниң чогадыкчы эвилели.

18. «Тыва Республикада Игил чылы» деп альбомну парлап үндүрери. 2009 чыл. Тыва Республиканың Чазааның чанында ТГШИ.

19. Тыва национал хөгжүм херекселде-

риниң дугайында методика-библиографтыг материалдарның чыындызын парлап үндүрери. 2009 чылдың ийги кварталы. Тыва Республиканың Культура яамызы, А.С.Пушкин аттыг национал библиотека.

20. Национал хөгжүм херекселдериниң дугайында буклеттерни парлаары. 2009 чылдың ийги кварталы. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи.

Культура-массалыг хемчеглер

21. Кызылдың уран чүүл училищезиниң национал хөгжүм херекселдериниң салбырының үндөзилекчилери И.Г.Минин, Т.Т.Балдан оларга тураскааткан хемчеглерни эр-тирери. 2009 чыл. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва национал оркестр.

22. «Дыңгылдай—2009» национал хөгжүм херекселдериниң күүседикчилериниң үшкү регионалдыг конкурс-фестивалын эр-тирери. 28-30 май. 2009 чыл. Тыва Республиканың Культура яамызы, Республиканың өөредилге-методиктиг төвү, Тыва езу-чаңчылдар болгаш ус-тывыш хөгжүлдизиниң төвү.

23. Хылдыг болгаш тыртар хылдыг хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң болгаш күүседикчилериниң республика чергелиг «Ак-оолдун игили» конкурс-фестивалын эр-тирери. 2009 чылдың дерткү кварталы. Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва национал оркестр.

24. Көдээниң чурттакчылыг черлеринге «Эгил, эжим, эгил» деп шини көргүзери. 2009 чылдың дургузунда. Тыва Республиканың Культура яамызы, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шини театры.

Соңгукчуларның бадылаашкынын катап санаанынга үндезилеп, Чеди-Хөл кожунунун баштыңының 2008 чылдың октябрь 12-де эр-тирген соңгулдазының түңнелдериниң дугайында

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының шиитпири

2009 чылдың март 31 № 51

2009 чылдың февраль 10-да Чаа-Хөлдүн район судунун шиитпиринге база 2009 чылдың март 17-де Тыва Республиканың Дээди судунун суд коллегиязының тодаратканынга үндезилеп, Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязы 2008 чылдың октябрь 12-де эр-тирген Чаа-Хөл кожунунун баштыңының соңгулдазының талазы-биле соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын чоруткан. Чаа-Хөлдүн №167, Кызыл-Дагның №168, Шанчының №169 болгаш Ак-Туругунун №170 участок соңгулда комиссияларының талазы-биле соңгукчуларның бадылаашкынын катап санаан болгаш Чаа-Хөл кожунунун баштыңының 2008 чылдың октябрь 12-де болган соңгулдазының талазы-биле бадылаашкынын түңнелдерин үндүргөш, Чаа-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының шиитпирлээни болза:

1. Соңгукчуларның даңзызынче кирген

соңгукчуларның 57,64 хуузу соңгулдага киришкен, Чаа-Хөл кожунунун баштыңының соңгулдазын болган болгаш күштүг деп хүлээп көөр.

2. Тыва Республиканың «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының соңгулдазы эрге-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунун 60-гы чүүлүнүн 11-ги пунктузунга дүүштүр, өске кандидаттарга хамаарыштыр алырга соңгукчуларның эң хөй үнүн алган, Динмей Каадыр-оолович Балбан-оолду Чаа-Хөл кожунунун баштыңына соңгуктан деп санаар.

3. Бо шиитпирни массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Г.САГААНДАЙ.

Девискээр соңгулда комиссиязының секретары Ч.БЕЛЕК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентизиниң 13-кү чүүлүнге өскерилгелерни кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентизиниң 172 болгаш 173 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2007 чылдың апрель 6-да «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентизиниң дугайында» («Тувинская правда», 2007 чыл, май 30) №1 ЗП-2 доктаалы-биле хүлээп алган Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентизиниң 13-кү чүүлүнүн 3-кү кеззэнге өскерилгени кирип, аңаа дараазында сөстөрнү немээр: «Хоой-

лужудулга палатазының Даргазының даалгазының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелиниң кежигүнү, олар чок турда, бир болза».

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппарадының удуртукчузу хоойлужудулгага дүүштүр айыттыглан Регламентини парлаарын хандыраар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.ОЮН.

Кызыл хоорай

2009 чылдың март 18

№1290 ЗП-2

Кызылдың уран чүүл училищезинде

СУРГУУЛДАР — ЭРТЕМ АЖЫЛЫНДА

«Культура салгалы болгаш ХХI вектиң аныяктары» деп темага эртем-практиктиг конференция Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң сургуулдарының аразына болуп эрткен.

Кежик Салчак илеткел кылгаш, төөгүлүг чуруктарны сонуургаткан.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Тываның даш чонукчуларының уран чүүлүнүн онзагайлардан эгелээш, орус композитор Н. Римский-Корсаковтун «Өлүм чок Кашей» деп операзына чедир сайгарылгалыг илеткелдерни училищениң аңгы-аңгы салбырының сургуулдары көргүзүг материалдарын ажыглавышаан кылган.

Чурулга салбырының дөрткү курсчузу Кежик Салчак эртем талазы-биле башкызы Н.Василовскаяның удуртулгазы-биле «Тывага уран чурулга талазы-биле эге өөрөдигенин тургустунган», музыка теориязының талазы-биле салбырның дөрткү курсчузу Шораан Салчак (удуртукчу башкызы Е.Карелина) «Владимир Токаның чогадыкчы ажылында концерт жанры», библиотека салбырының үшкү курсчузу Аяна Быштак-оолдун «Кызыл хоорайның библиотекаларында бөлүктөр болгаш ону башкарары» деп темалыг илеткелдери солун болганын жюри демдеглээн.

Айлаң МОНГУШ.

ӨӨРҮШКҮНҮҢ ӨРГҮН СӨЗҮ

Амгы үеде Тываның Чазаа чонунун үнүн дыңнап, Шагаа, Наадым байырларын бедии-биле деткип турары — буян.

Шааа-биле уткуп алганывыс Шагаа-биле айындан эгелеп, ыдыктыг Тыва-быста чаа-чаа базымнар, ажил-херектер илереп келген. Инек чылының Наадымын Сүт-Хөл кожуунун чонунга идегээнин дыңнааш, өөрүшкүнүн өөр-өнер йөрээл сөстөрүн өргүүр арга туруп келди. Чазактын чайгылыш чок бүзүрелин чаалап алган чонумга чоргаарландым, бодум хуумда бодандым. Кайы хире харысалга Сүт-Хөлдүн бүгү бойдузу-биле, чүрээ-биле тудуш кижилерге онаашканын ожаап көөр апаар.

Сайзыраңгай чурттарның сан-хөөзү сандаргай деп делегей чеже-даа девидеп турза, Тываның чону өгбелериниң Наадым байырын бот-боттары аразында арга-сүмезин солчуп, демнежи, бедик деңгелге эрттиреринге бүзүрел быжыг. Сан-хөө сандараза-даа, сагыш-сеткилдин сандаралы турбас ужурулг.

Кожууннарга республика чергелиг Наадым эрттирер чаңчыл

өвүржүлдерден эгелээни — бир көскү арын. Өвүр кожуунун үлегерин эдерип, арга-дуржулгазын өөренип, кожуун бүрүзү боттарының тодаргай сорулгаларын амыдыралга боттандырып, бурунгуларывыстың байлак аргаларын ажыглап, езу-чаңчылдарын онза-лап, байыдары чугула.

«Буянның кижээ хүн бүрүзү байырлал» — деп, өгбелеривис чугаалаар чораан. Эрте-бурун шагда бистиң көшкүн өгбелеривиске «ажыл шагы», «ажыл хүн», «дыштаныр хүн» деп билишкенин турбаанын билер бис. Тоол шагдан бурунгуларывыс бойдузун хоойлузу-биле холбаалыг, аңаа хумагалыг, камныг, хүндүткелдиг бооп, салгалдардан салгалдарже сайзырал-хөгжүлдиг хостуг амыдырап чораан.

Бүгү Тываның чону Инек чылының Наадымына бөгүндөн эгелеп белеткенип, бедик көргүзүлгелериг уткуурун, ажил-херээниң чедишкенин сүт-хөлчүлөр-биле үлежирин база катап йөрээдим.

Николай КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

"АДА-ЧУРТТУҢ ҮНҮ"

• Мөөрейден репортаж

Апрель 4. Шагаан-Арыг хоорайның Культура бажыңы. Ада-чурттуң Улуг дайынына тиелелге тураскааткан республика чергелиг «Ада-чурттуң үнү» патриотчу ырлар конкурзу. Мөөрейниң утказына таарыштыр каастаан сцена — каас-чараш. Конкурс эгелээриниң бетинде аалчыларга Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал суурда Кызыл-Эник Кудажы аттыг көдээ Культура бажыңының директору Мерген Болат-оол ыры-шоору-биле аян туткан.

Конкурстун байырлыг ажы-дышкыны. Улуг-Хем кожуун чыгаргазының даргазының оралакчызы Е.Х.Хаян, Шагаан-Арыг хоорайның мэри И.О.Сенди олар кожуунун культурлуг амыдыралын сайзырадырынга, аныяктар кижизидилгезинге мындыг мөөрейлер улуг рольду ойнаар дээрзин демдеглевешаан, боттарының аңаа белеткенгенин, аалчыларны болгаш кижикчилерни төлөптиг уткуп, хүлээп алыр талазы-биле болур-чугуур ажылдарны кылганын чугаалааш, келген коллектив, төлээ бүрүзүгө чедишкенин күзээ.

Тыва Республиканың болгаш Россияның алдарлыг артизи Надежда Шойгу удурткан жюриде Тыва Республиканың алдарлыг артистери Олег Сарыглар, Галина Сюрюн, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Илья Мохов олар.

Мөөрейниң негелдезин езугаар күүседикчи ийи болгаш ансамбль ийи ырыны кириштирер ужурулг. Эртегиниң 11 шактан кежээкиниң 5 шакка чедир ада-чурт, төрөөн черинге ынакшыл дугайында кайгамчык чараш ырларны дыңнадывыс. «Тайбыңның бирги хүнү» деп фильмден «Орус хадынар», Исаковский биле Блантерниң алдарлыг «Катюшазы», Ясенниң «Майский вальс», Соловьев-Седойнун «Первым делом самолеты», Гамзатов биле Френкельдин «Журавли», Матусовский биле Блантерниң «Березовый сок», сурагылыг «Любэ» ансамблиниң репертуарындан «Давай за...» дээш, өске-даа төөгүлүг ырларны таалал-биле дыңнадывыс.

Эки чүүлдер-биле чергелештир четпестерни айтыр апаар. Чамдык кожууннарның ниити белеткелі кошкак болганын. Культура ажыл-

дакчылары ук мөөрейже хөй чонну хаара тутпаан. Чамдыктарының күүседип турар ырылары мөөрейниң темазына таарышпас, а чамдык кожууннарда ансамбльдер күүселдези чок, тус күүседикчилерниң саны база эвээш болган. Күүседикчилер фонограммаларын амгы үениң кассета азы дискилеринге бижидип алгаш келир турбуже, караоке-биле ырлап турарлар эмгежок. Моон соңгаар шынарлыг фонограмма бижидип албаан күүседикчилерни конкурска кириш-тирбес дээрзин жюри сагындырган. Ынчангаш келир чылын мындыг конкурс база-ла Шагаан-Арыг хоорайга эртер, аңаа амгы частырыгларны болгаш четпестерни катаптавазы чугула. Оон аңгыда моон соңгаар конкурска кожууннарның төлээлериниң массалыын онзалал өөренип көөрүн шиитпирлээн.

Тиелекчилерге шаңналдар тыпсырының бетинде Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды Вячеслав Донгак сөс алды.

— Патриотчу ырлар конкурзун силерниң кожуунга эрттирер дугайында шиитпирни аңаа эвес хүлээп алган бис. Ол дээрже силерге, мында культура ажылдакчыларынга, улуг бүзүрел-дир. Тыва Республиканың Чазаа болгаш ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы чыл санында кайы-бир кожуунга хамаарыштыр улуг ажылдарны чорудар сорулганы салган. Бо чылды силерниң Улуг-Хем кожуунга тураскааткан, ынчангаш Улуг-Хем кожуунунун культура албан черлери үлегерлиг албан черлери болур ужурулг. Амгы үениң техниктиг аппаратуралары-биле хандырылга талазы-биле улуг деткимче болур дээрзин аазап тур мен.

Патриотчу ырлар конкурзун эрттиреринге силерниң культура ажылдакчылары эки белеткенгенин эскердим, ол дээш силерге четтиргенимни илередип тур мен, эргим коллегалар. Улусчу чогадылга төвүгө, оон директору Г.А.Сюрюнге, УЧТ-нун куратору М.М.Бадыргыга конкурсту эки организастааны дээш база өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Конкурстун кижикчилери силерге, ылаңгыя ыраккы Тожу болгаш Мөнгүн-Тайга кожуунунун төлээлеринге, идепкейи дээш байыр чедирип тур мен. Он ийи кожуунунун төлээлери келген-дир, Кызыл хоорайдан төлээлер киришпээни багай-дыр, ол дугайында чугааны тургузар мен. Найысылал үлегер көргүзөр турбуже, киришпес боорга кайы боор.

Бо чылдың дургузунда дыка хөй культура хемчеглери силерниң кожуунга эртер, ынчангаш хоорайыңары арыг-силиг тудуп, сагылга-чурумунар быжыг болурун күзедим. Ам эң-не өөрүнчүг кезек — шаңналдар тыпсышының эгелээр-дир бис — деп, сайып чугаазын доосту. Өөрүнчүг медээден хөй аът кирген шагаан-арыгчылар динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле харыылады.

«Тус күүседикчилер аразында тиелекчи — Кызыл кожуунун Кур-Чер суурнун Юрий Сундуй аттыг Культура бажыңының методизи Айгуль Оюн» деп чарлаптарга, адыш часкаашкыннары динмиттели-ле берди. Мындыг шыырак специалистиг болган кур-чержилер езулуг аас-кежиктиг чон-дур. Айгуль Оюн бүгү талазы-биле дески салым-чаянныг. С-ң хоюг, чараш тускай үнүн фести-аль, конкурстарга бо-ла дыңнап келдвис, С.Н.Бады-Хөөнүн тургусканы «Сыын-Чүрээ» (автору К.Д.Натпий-оол) деп хөгжүмнүг шиизинде кол рольду чедишкенин ойнаанын утпаан бис, танцы-самга солистеп ойнап турганын-даа көргөн бис. Бодунун талантызын чонунга өргүп, чаңгыс чер-чурттугларын уран чүүлче оон эвилелдеп чорууру илден. Кур-Чер суурнун уруглар

ансамблиниң сураа республикада шагда-ла алгаан. Чогаалчы В.Серен-оолдун сөзүгө композитор В.Серенниң аялгазын бижээн «Дуруялар» деп ырызын кур-чержилер езулуг профессионал бедик деңгелде күүседип турар. Олар шупту — яңзы-бүрү мергежилдин кижилери, өг-бүлелиг, ажил-төлдүг авалар. Ынчалза-даа төрөөн суурунун, кожуунунун аталдары дээш амыр-дыжын хараманмай, хостуг үезинде чыгып, доктаамал белеткелди чорудуп турары көскү. Аваларыңарның, кады чурттап олар эжиңерниң кижип турар ансамбли «Дыңгылдайың» ырылары ам-даа хөй-хөй чылдарда чаңгылынып-ла турар болзун. Мергежилге бердигени дээш Айгуль Оюнга байыр чедирбишаан, оон удуртуп турары ансамбль ам-даа чаа-чаа ырыларны чонунга бараалгадыр боор деп идегеливисти илередилиг. Кызыл кожуунун атсурагылыг хөгжүмчүзү Владимир Серенниң улуг үлүг-хуузу демдеглевес аргажок. Чогадыкчы ажылды холдан салбайн чоруур кижилерниң үлө-херээ хөйүнү караанга көскү дээрзи чугаажок.

Тус күүседикчилер аразына конкурсстун ийиги черин Улуг-Хемниң «Айлаң-кужу» дитти берген ыраажы Буян Куулар алды. А үшкү черде — ыраккы Тожунун төлээзи Людмила Самусенко.

Ансамбльдер аразында тиелекчи — база-ла Кызыл кожуунун Кур-Чер суурнун «Дыңгылдай» ансамбли. Гала-концерттин төңүзүндө олар А.Пахмутованың «Поклонимся великим тем годам» деп ырыны кайгамчык бедик көдүрлүшкүн-биле күүседип доозуп турда (дирижеру Айгуль Оюн), залга орган көрүкчүлөр шупту бут кырынга туруп кээп, хүндүткелдин болгаш магадалдың илереди кылдыр мөгейип, шимзэн-дааштыг, үргүлчүлдиг адыш часкаашкыннары-биле харыылады. Эр хейлер, кур-чержилер! Ол хире ыдыктыг ырыны ыңдыг бедик деңгелге ырлаар херек. Тиелелге езулуг төлөптиг-дир силер.

Ийиги черни Чаа-Хөл кожуунун «Атаман» оолдар ансамбли алган. Коллективтин удуртукчузу — хоочун культура ажылдакчызы Владимир Монгуш. Шериг хептерлиг, чараш дурт-сынның аныяк оолдар аяңныг-чараш кылдыр шимченгир танчылап тургаш, Соловьев-Седойнун «Первым делом самолеты» деп ырызын ды-

ка-ла чараш күүсетти. «Көрүкчүнүн сонуггалы» деп номинация турган болза, «Атаман» ону маргыш чокка алыр турган. Көрүкчүлөр оларны магадап ханмады.

Үшкү черни Ак-Довурак хоорайдан Андриан Опейниң удуртканы аас чогаал бөлүү алды. Адашкыларның бижээни «Фронтучу Адыбай акым» (сөзү Андрей Опейни, аялгазы Андриан Опейни) деп ырыны сеткил хайнышкын-биле күүсеттилер.

Тиелекчилерни амгы үениң бедик шынарлыг микророннары болгаш үн күштелдирер аппаратуралары-биле шаңнаан. Оон аңгыда акша шаңналдарын Барыын-Хемчик кожуундан холушкак ансамблеге үдеткен трио (ыры «Русские березы»), Каа-Хем кожуундан аныяк малчын Шораан Чудурук, Мөнгүн-Тайгадан Мерген Күжүгет, Эрзинден Чинчи Аракчаа, Чаа-Хөлдөн Алексей Тун-оол, Чөөн-Хемчиктен Роман Ооржак олар алган.

Жюри түннелдер үндүрүп хуралдап турар аразында Шагаан-Арыгның Культура бажыңының методистер кабинетинге композиторлар И.А.Моховтун, Л.В.Байыроолдун чаа бижээн ырларын культура ажылдакчылары Олег Мижит-оол, Мерген Болат-оол, Буян Куулар, Алефтина Доржукай, Надежда Кара-Сал, Лариса Бадыгыр, Алефтина Чамбал оларның күүселдези-биле сонуграп дыңнадывыс. Ол чараш ырлар тыва радиога бо чоокку үеде дыңналы бээр.

Уругларның «Хамнаарак» ыры мөөрейинге Гран-при шаңналын Шагаан-Арыгдан Айлана Хорбаа (ыры «Чеди-Хааным» И.Мохов) чаалап алган, Шагаан-Арыгның № 1 школазының 10-гу классчызы Херелмаа Хомушку Шушенскоеге «Новые имена» конкурска «Улустун ырлары» номинацияга киришкеш, РФ-тин Президентизи Д.Медведевтин шаңналынга төлөптиг болган.

Улуг-Хем кожуунунун культура эргелелиниң начальниги Херел Санчаевич Монгуш «Патриотчу ырлар конкурзун келир чылын моон-даа артык кылдыр эрттирер бис, оон өске-даа хөй хемчеглер удаа-дараа болур, шуптунарны чалап тур бис, амдызында оруксуур менди-чаагай чедиңер, хүндүлүг аалчылар база катап ужурашкыже!» — деп байырлашты.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынын» корр.

Кызыл-Шагаан-Арыг-Кызыл.

АНЫЯАНДАН АДЫН КАМНА

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оол көдээ ажил-агыйны бедик деңгелче көдүрер, чуртталга бажынарларын тудар деп сорулганы салып алган ажилдап турар. Бо сорулганы чедип алырынга чонга, аныяктар аразынга тайылбыр, кижизидилге ажылы негеттинип келген.

2009 чылды Аныяктар чылы кылдыр чарлаан. Кижизидилге туруп турда, кижизидилге ажылы каян-даа чытпас, ол кезээде мөңгө үргүлчүлөп турар. Мен улус өөредилгезиниң шугумунга башкылап, школа директорлап, район эргелекчилеп, 53 чыл дургузунда ажилдаан мен.

1968 чылда мээң өөм ишти Сырба Машпак-ооловнаны өөредилге яамызының сайыды Борис Иванович, партия обкому Сарыг-Септин №2 школазын директорлап кылдыр чоруткан. Ынчан мени Каа-Хемниң партия райкомун келдирткеш, Сарыг-Септин №2 школазынга төөгү, ниитилел билин башкылаар, дээди эртемниг башкыларның политиктиг өөредилгезиниң удурткучу кылдыр бадылап каан.

Партия райкомунун идеология талазы-биле секретары Василий Федорович Гайдук мени (ынчан партия райкомунга чаңгыс тыва инструктор турган) четверг санада школада башкы ажылындан хостааш, малчыннар кезип, оларның аразынга ажил чорудар партияның төлээни кылдыр бадылап бээрин бюродан дилээн. Шак ынчаар мээң амыдырал-чуртталгам көдээ ажил-агый-биле холбашкан чүве.

Эртем-техниканың депшилгелиг үе-чадазында инекти хол-биле саары арай таарымча чок, электрик машина-биле инекти саар күзедиг уругларны «Мерген» сүт-

бараан фермазынче чорудуп турдус. Аңаа оларны саанчы Зоя Шогду удуртуп турган. Ферма ынчаарда долузу-биле механизастат-тынган, чылыг, чырык, хол-биле кылыр ажилдар чок. Өөренир дээш чедип келген уругларга, Зоя Шогду инектер-биле канчаар ажилдаарын, кичээнгеилг болурун өөредип турган. Инекти саарын өөренип алган өөреникчилер школаны дооскаш, электрик машина-биле инек саар деп шынзылганы холунга алгаш, кожуунун өске фермаларына ажилдай бээр турган. Надя Салчак 2 чыл болганда чүгле районда эвес, республикада мурнакчы саанчы болу берген. Ону Каа-Хемниң чону Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга сонгаан. Бир дугаар немелде өөредилге ындыг түннелдиг болган.

Ийи дугаар немелде өөредилге бызааларны ажаары турган. Олче инек малды азыраар күзедиг өөреникчилер чоруп турган. Ону хоочун бызаа ажаакчызы Карма Бүдүүевич удуртуп, бызааны канчаар чөмгөрерин чугаалап берип турган. Оон-биле чергелештир бызаа кажазын, өдээн аштап-арыглап, бызаа ажаакчыларынга улуг дузаны чедирип турганнар. Ол барып турган оолдарның аразындан Гоша Шивит электрик машина-биле инек саарын база өөренип алган болган. Ол Ставрополь хоорайга өөреникчилер аразында электрик машина-биле инек саарының маргылдаазына киришкеш, 1-ги черни ээлеп, шаңнал-макталдыг ча-

нып келген. Школа дооскан соонда ол улуг кадарчы деп шынзылганы алгаш, өскөн-төрөөн чурту Ильинкага малчыннап киргеш, бо хүннерге чедир ажилдап чор.

Комсомол обкомунун бирги секретары А.А.Ромашов мээң-биле ужурашкаш, Кундустугга комсомолчу-аныяктарның сүт-бараан фермазын тургузарын сүмөлештивис. Ону совхозтун удуртулгасы, партия райкомун деткээн. Ынчаар комсомолчу аныяктарның «Енисей» сүт-бараан фермазы тургустунган чүве. Ол фермага бистин өөреникчилеривис база ажилдап турган. Любовь Тараа бир чыл бызаа азыраан соонда, Красноярск хоорайга көдээ ажил-агый институтун дооскаш келгеш, ферманы удурту берген. Оон карак кызыл ажилының түннелинде чүгле сүт саалдазы көвүдээн эвес, республикада ат-алдарлыг фермаларның санынче кирген. Үш чыл болганда кожуунун оралакчы даргазынга чедир депшип ажилдаан. Улуг Совет Эвилели буступ дүшкенде, ТР-ниң Дээди Хуралының депутатынга сонгуктан.

1968 чылдан эгелээш малчыннар ортузунга партиянын, чазактын сорулгаларын тайылбырлап чоруп турдум. «Ленинчи орук» совхозтун хоюн 9 класстың өөреникчилери-биле 15 чыл иштинде кыргып келдивис. Электрик хачыны ажыглаарын өөренип ап, хойну кыргып турганнар. Хой кыргып тургаш, дүктү сорттап база өөренип ап турганнар. Кыргылда соонда эки хой

кыргaan өөреникчилерни, хой хураган алган малчыннар-биле деңге шаңнал-мактап турган бис.

Ада-иелерниң, башкыларның уруглар кижизидилгезинге чаңгыс аай үзел-бодалдыг болганындан бистин өөреникчилеривис кодан хойларны хүлээп ап турган. Ильинкага хойжу бригаданың удурткучу Светлана Салчак, Алена, Коля олар хой хүлээп алгаш, боттарының ажил-херээн дораан-на чонга көргүзүп, мактады бергеннер.

1987 чылда бистин кожуунувус күрүнөгө эът-сүт, тараа, дүк садарының планын бир дугаарында күүсеткен. Өске кожууннар база удаа-дараа күүсеткеннер.

Күчүлүг ССРЭ буурап дүшкенде Ильинканың Улуг-Ажыктан Көк-Тей ховузунга чедир оъттап чораан чинге, нарын дүктүг хойлардан адыр дуюгуг мал артпаан чүве. Көдээ ажил-агый долузу-биле буурап дүшкен. Чырык кирип каан кажалардан телеантеннаны кирип каан, суурнун амыдыралындан ылгал чок: «Хойжуларның радиостанциязын» дыңнап, электрик дериг-херекселдерин ажыглап турган бажыңнарлыг кыштактардан өргөндө артпаан. Мал ажил-агый, фермалар буурап дүшкен, а бистин малчыннап турган өөреникчилеривис канчанганы? Ундарап, куда-рап ажил-агый дилеп чоруй барбааннар. Оларның колдуу дээди өөредилге черлеринче кирериниң шыналдаларын чедишкенин дугаага, башкылар, саң-хөө ажилдакчылары бооп дооскаш, өскөн-

төрөөн Каа-Хеминче дедир чедип келгеннер.

Каа-Хем кожуунун школаларында башкылап, директорлап ажилдап чоруур башкылар шупту — бистин өөреникчилеривис-тир. Бо бүгү Сарыг-Сеп школазынга өөредилге-кижизидилгелиг ажилдың бедик деңгелдиг турганының барымдаазы. ССРЭ-ниң эң сөөлгү башкылар съездизиниң мурнунда РФ-тиң өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы бистин школаны хынааш, өөредилге-кижизидилге ажилды бедик деңгелде, башкылар чаа езу-биле ажилдап турар деп үнелелди берген. Школаның директору Сырба Машпак-ооловнаны эң сөөлгү башкылар съездизиниң делегадынга сонгаан. Съездиге ону Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаан.

Бирги салгалдың аныяктарының малчыннаар күзөл-бодалы ынчаар буурап дүшкен. Ынчалза-даа амгы Чазактын Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун көдээ ажил-агыйны көдүрер дээн сорулгазын деткип, Андрей Салчактын удуртулгалары-биле аныяк-өг-бүлелер Кундустугда «Челээш» аттыг сүт-бараан фермазын тургузуп алган, ол дээрке ийиги салгалдың малчыннаары-дыр. Аныяктарның бо сүт-бараан фермазын Аныяктар чылында Көдээ ажил-агый яамызы, кожуунун удурткучулары уксаалыг инектер садып берип, ферманы долузу-биле механизастаары күзөңчиг.

Иргит ДОСТАЙ,
РФ-тиң алдарлыг башкызы.

БУЯННЫГ ЭМЧИВИС

Эрги чылды үдөп, чаа-ла 1940 чылды уткуп алган үеде январының 9-та, Анай-оол Мукур-оолович биле Татьяна Опукаевна Кууларларның өг-бүлезинге улуг өөрүшкүлүг хүн таваржып, дун уруу төрүттүнген. Кажан Кызылдың божуур бажыңындан уруун үндүрүп ап турда, чаш төлдү хүлээп алган эмчизи:

— Мен ышкаш эмчи болзун, уруунарны мээң адым-биле Зина деп адап алынар — дээн.

Ол үеде Анай-оол Мукур-ооловичини Тере-Хөл кожуунун кол мал эмчизинге ажилдадып чоруткан турган. Ынчан Тере-Хөлче самолет ушпас, чүгле аъттыг аргыжар турган.

Хүн дурту узап, чылып келгенде Зинаның ачазы Каа-Хемниң Суг-Бажы суурунда турар эжин дилеп алгаш, ийи шанактыг аъттарлыг авашкыларны чедирери-биле чорупканнар. Бүрен-Аксы, Бельбей, Сизим, Швей деп черлерде чурттап турар староверлерниң бажыңнарынга хонуп чорааш, беш хире хонганда кожуун төвү Чыргаланды суурга чедип келгеннер.

Зина школаже баштайгы бажымны Чыргаланды чеди чыл школазындан эгелээн. Эки өөренип турары дээш ону Кызылдың №2 ортумак школазынче өөредип чорудупкан.

1959 чылда Кызылдың №2 ортумак школазын эки өөредилгелиг өөренип дооскаш, Красноярски-ниң эмчи институтунда өөренип кирген. 1965 чылда институтун кончук эки өөредилгелиг дооскаш, чаңгыскурсчулары Бөмбүрүк Ижигана Эренчина, Екатерина Кыргыс-овна Норбу олар-биле төрөөн Тыва-зынга ажилдаары-биле чанып келгеннер.

Республиканың Кадык камгалал яамызы Зинада Анай-оолов-

наны Каа-Хем кожуунун Ильинка суурда участок эмнелгезиниң эргелекчизинге ажилдадыры-биле чорудупкан.

Ажылга чаа келген кижиге бергелер турбайн канчаар, баштайгы үеде аңаа хөй чылдарда ажилдап келген эмчи угбазы Бартына Күдөрвна Сегленмей арга-сүмезин кадып, шөлээзиниң үезинде чедип келгеш, кады ажилдап, байлак арга-дуржулганын өөрөткенинге кончук өөрүп четтиргенин үргүлчү сактып чугаалаар турган.

Зинада Анай-ооловнаның кызымаккай ажылының түннелинде Ильинканың участок эмнелгезиниң ажылы экижээнин өөренип көргөш, Кадык камгалал яамызы ону 1968 чылда Тес-Хем кожуунун төп эмнелгезинче акушер-гинеколог, кол эмчиниң оралакчызынче ажилдадып чоруткан. Эмнелгениң материал-техниктиг баазазын улгаттырып, кижилерни шинчип, эмнээринге ажыглаар чаа үениң аппаратураларын ажыглап эгелээн болгаш көдээ суурларның эмнелге

пунктуларының ажылынче кол кичээнгеилни угландырып, тодаргай ажилдарны кылганындан аңгыда, бодунун билин доктаамал бедидип, келген чонунга эвилең-ээлдек чоруун көргүзүп, бедик мергежилдиг, арга-дуржулгалыг эмчи апарган. Тес-Хемге ажилдап турда аңаа Эрзинниң, Өвүрнүн Ак-Чыраа сумузуунуң чону үргүлчү кээп, кадыын быжыгладып ап: «Буянын эмчивис, четтирдивис» — деп кадык-чаагай чанып турганнар. Ол ышкаш Моолдун Убса-Нур аймактын Тес суму-зундан бо-ла чалап кээр турган.

Бир-ле катап болган таварылганы утпайн сактып чугаалап чораан. Тес-Хемниң Ү-Шынааның Танды сыны тайгаларының ортузунда Кара-Хөл чоогунда чайлаглап турган малчын иениң эди аарааш божуп чадап каан деп, чалалга келген. Каш хонук чаас чаганындан Танды сынының машина үнер аргажок боорга, чаастыгга аъттыг чорааш малчын иеге чедип кээп, ийи хонук дургузунда бүгү хемчээн ап тургаш, оол олчалыг болуп, авашкыларның амы-тынын камгалап алган. Ол үеде кижилерниң кадыы дээш кайы хире сагыш салып турганының чижээнге мону кирип болур.

Өг-бүлезиниң аайы-биле 1971 чылда Каа-Хем кожуунун төп эмнелгезинге акушер-гинеколог, божудулга бажыңының эргелекчизинге, кол эмчиниң оралакчызынга ажилдап келген. Сарыг-Септин эмнелгезинге ол 35 чыл дургузунда ажилдап, эң ылаңгыя херээжен улустун, ие-чаштарның кадыкшылы дээш дун-хун чокка ажилдап, акушер-гинеколог эмчилерниң, акушерлерниң мергежилдин бедидип, арга-сүмезин берип, берге айтырылганы оларны-биле кады ишитпирлеп чораан. Чон-биле

ажылдап билиринден аңгыда, коллективинге болгаш чонунга улуг хүндүткелдиг, хөй санныг эмчилерниң үлегерлиг, буянын, ынак эмчизи, дагдыныкчызы чораан. Хөй-хөй уйнуктарны чазык, чараш чаңыг кырган-авазы, ийи оолдарның эмерелдиг иези. Мергени — чолаачы, Тимур — юрист. Ийи кенээттери — эмчи сестралары. Бир уйнуу Аяна кырган-авазының мергежилин уламчылаары-биле Новосибирскиниң эмчи институтунда өөренип турар.

Кады ажилдап келген эки акушер-гинеколог Марина Чычай-ооловна Ооржак сеткилиниң ханызындан мынчаар чугаалаан:

— Зинада Анай-ооловнаның езулуг-ла сеткил-сагыжы ак, кээр-гээчел, дузаарга, кандыг-даа чүвени кончук кичээнгеилг дыңнап алып, буянын кижиге чаа ажилдап келген эмчилеринден эң-не баштай салыр айтырыы өг-бүлезин, уругдарыын, бажыңын сонуургаар. Берге айтырылгар туруп келзе, кожуунун удурткучуларынга чедир тургузуп тургаш, шийтпирлеп бээр. Аныяк эмчилерге методиктиг болгаш практиктиг дузаны көргүзүп, сайгарылганы доктаамал кылып, кандыг частырылгар кылып турарыл, чүнү кылза экил дээш санал-сүмелерин бээр. Ол чүгле херээжен улустун эмчизи эвес, дуржулгалыг кезер эмчи. Чанында ындыг эмчилик боорга, бо кижиниң ажилдаарынга тура-соруктуг, дидим-даа болур чүве.

Хоочун эмчи Григорий Антонович Кургасов мынча дээр кижиге: «Зинада Анай-ооловна-биле маргышкан херээ чок, оон салган диагнозу демей-ле шын болур».

— Бистин угбавыс хөглүг чаңы-биле аарыг кижилерни дораан-на бодунче хаара тудуп, чугаалажып

билиринден оларның аарыын буян долган чымчак караа өттүр көргөн. Ышкаш дораан билип аптар болгаш эмнээр талазы-биле арга-сүмелерин бергенинге келген кижилер өрээлинден өөрүшкүлүг үнүп бар чоруурун бо-ла көөр мен — деп, хөй чылдарда кады ажилдап келген терапевт эмчи Маадыр-оол Мажаевич Монгуш магадап чугаалаар кижиге.

Маңаа хамаарыштыр чогаалчы Маады Болаттын Зинада Анай-ооловнага бижээн шүлүүн кирип кагзымза артык эвес боор.

Хүн дег чайнап чырып келир Хүлүмзүрөөн шырай арны Аарып чыдар эш-өөр чонну Ала-чайгаар сергедиптер.

Удур көргөн хоюг караа Уян-чымчак ишти-хөңнү Сеткил-чүрек улам өөртүп, Сергедиптер эриг-домнуг.

1984 чылда РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиуму кадык камгалалынга хөй чылдарда ак сеткилдиг, үрө-түннелдиг ажилдап келгени дээш, Зинада Анай-ооловнага «РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи» деп хүндүлүг атты тывыс-кан. Олышкаш В.И.Ленинниң төрүтүнгенинден бээр 100 чылын таварыштыр юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле шаңнаткан.

Бо чылын Зинада Анай-ооловна 70 харны уткуп чоруй хенертен аар аарыгдан бурганнай берди. Ынчалза-даа чоок кижилериниң, дөргүл-төрелдериниң болгаш кады ажилдап чораан эш-өөрүнүн, таныыр чонунун сагыш-сеткилинге, оон ээлдек шырай-арны, чараш чаңы каян-даа уттундурбас болгаш кылып чораан буянын ажил-херээ, ат-алдары кезээ мөңгөде артар дээрзинге бүзүрээр мен.

Шулуун-Бадыр СЕРЭЭДАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Сарыг-Сеп суур.

Тываның каайлы черинде

КЕЛИР ҮЕ —

ЭЛЕКТРОННУГ ДЕКЛАРАЦИЯДА

Тываның каайлы черинге барааннарның декларациязының электроннуг хевирин нептередириниң кедилиин чугаалашкан хурал болуп эрткен.

Ук хуралга каайлы чериниң албан-дужаалдыг кижилеринден аңгыда каайлы брокерлери база бистиң республиканың даштыкы экономиктиг ажил-чорудулгазында элээн улуг болгаш идепкейлиги биле ажилдап турарлар киришкен.

Электроннуг декларация декларация бээриниң эң-не депшилгелиг хевир болуп. Ооң кол сорулгазы болза каайлы документилен белекпей кылырының база каайлы контролюнуг электроннуг-санныг тайылбырының саазың чок технологиязын ажылгаары болуп, ол бүгү каайлы чурумун эртериниң үезин кызырарыңа чедирер. Элээн чугула база бир чүүл — электроннуг декларацияның дузазы биле импортерлар азы экспортерлар каайлы инспектору биле дорт чугаалашпастар. Даштыкы

экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилери электроннуг почта биле каайлы органының адресинче электроннуг-санныг тайылбырлыг каайлы декларациязын болгаш өске-даа чугула медээлерни чорудар. Ооң-биле кады бо бүгү чорудугну баш бурунгаар бараан чорудупкан дораан-на база бараан Россияның каайлы девискээринге келириниң мурнунда чорудуп болуп. Ооң түннелинде даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилериниң хандырылганы элээн экижири, даштыкы садыгының бараан саарылгазы идепкейлиги база ындыг болганда каайлы төлөвирлери өзер.

Декларацияның электроннуг хевирин ажылгаары тыва сайгарлыкчыларга чамдык таарымчалыг чүүлдерни берип турар. Күштүг

болуп турар хоойлуларга дүүштүр Тываның каайлы чери чамдык барааннар, чижээлээрге, аргыяш база ыяш материалдары биле каайлы операцияларын чорудар бүрүн эргелери чок дээрзи билдингир. Ооң-биле кады декларацияның электроннуг хевирин кайы-даа каайлы органынче ооң бүрүн эргелеринден хамаарылга чокка берип болуп.

Электроннуг декларацияны Сибирь регионунуң каайлы органында 2005 чылдың апрель айдан эгелеп ажылдап турар. Бо хүннерде Сибирьниң каайлы эргелелиниң элээн улуг каайлы черлериниң 21 каайлы постуларында — Алтайда, Иркутскиде, Новосибирскиде, Красноярскиде, Кемеровода, Омскиде болгаш өске-даа черлерде боттандырып турар.

Хуралдың киржикчилери чоокку келир үеде декларацияның электроннуг хевирин нептередириниң база бо угланышкыңа белеткел ажылдарын чорударының чугулазының дугайында айтырыгга хамаарыштыр бодалдарын, саналоналын солукшаннар.

Наталья МОНГУШ,

Тываның каайлы чериниң хөй-ниити-биле харылзаа тударының талазы-биле специалисти.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ачавыс **Игорь Доржуевич ХЕРТЕК** Мөңгүн-Тайга кожуунда ажилдап-чурттап чоруур. Ачавыс апрель 12-де 50 харлаар. Ол 4 кыс, 2 оолду азырап өстүргеш, дээди эртем-билигге чедирген. Бистер аңгы өг-бүлелиг-даа апарывыска, ол бисти кезээде деткип, дузазын көргүзүп чоруур. Ачавыс — чаптанчыг, чараш 2 оол, 4 кыстың кайгамчык ынак кырган-ачазы. Ачавыс Арья Хомушкеевна Успун-биле кады боттарының ажы-төлүңе немей 2 кыс, 7 оолду азырап кижизидип, буянын чедирип чоруурлар. Оларның ийизи — ам студент. Өскүс ажы-төлүг бодунун ажы-төлүндөн ылгай көрбейн, оларның келир үези эки болзун дээш чагып-сургап, күш-ажылга өөредип чоруурлар.

Ынчангаш ачавыстың 50 харлаан юбилейин таварыштыр каң дег быжыг кадыкшылды, аравыска ам-даа омак-сергек узун назылаарын күзеп, дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Ажыл-ишчи шеверини
Ажы-төлүң дөзеп чор бис.
Чогум-на сээң буянының
Чонуң безин мактаар ийин.

Мугур харлаан ачавыс сээ,
Өңүр чараш чечектерни шилип сунгаш,
Өртемчейде эң-не эки, мөңгө чүүлду
Мөгейбишаан, ажы-төлүң күзеп тур бис!

Уруглары Күжүгеттер, Сааяларның
өг-бүлөзи база хөй санныг ажы-төлүндөн.

АЫТ СПОРТУ БОЛГАШ ЧОННУҢ ЭГЕЛЭЭШКИНИ

Никита Хокпалдаевич Куулар ТР-ниң Чазааның Аппарадының тус чер бот-башкарылга органны-биле кады ажилдаар болгаш девискээр хөгжүлдээзиниң эргелелиниң начальниги болуп ажилдап турар. Бөгүн ооң-биле бистиң корреспондентивистиң кылган интервьюзун силерге бараалгадып, аът спортунче номчукчуларның кичээнгейин угландырдывыс.

— **Никита Хокпалдаевич, Чазак Аппарадында удуртуп турар эргелелиңер кожууннар, сумулар-биле харылзаалыг деп болуп бе?**

— Ийе, бистиң эргелеливистиң девискээр хөгжүлдээзиниң болгаш тус чер бот-башкарылга органны-биле кады ажилдажылга эргелелдери деп ады-ла ону бадыткып турар. Бистиң кол ажилымыс — республиканың күрүнө органны-биле тус чер бот-башкарылга органнының кады ажилдажылгазын чогулгалыг деңгелге чорудары база кожуун, сумуларның социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң комплекстиг программаларының күүселдээзин хүн бүрүнүн хыналдазын алыры болуп.

— **Ынчаарга кожууннарның организастап эрттирип турар хемчеглери база-ла силерге билдингир болуп турар бе?**

— Ийе. Кандыг-даа деңгелдин улуг хемчээлдиг эртер хемчеглери республиканың Чазаа-биле дугуржулга езугаар эртип турар, ооң иштинде культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер.

— **Апрель 11-де Чадаана хоорайга эртер деп турар аът чарыжыңа хамаарыштыр чүң чугаалап болуп силер азы ол силерниң ажилыңарга дорт хамаарылга чок бе?**

— Хамаарылга чок дээрге кайын болуп, кожууннар девискээр-

леринде эртип турар кандыг-даа хевирниң хемчеглеринге бистер киржип турар бис деп үстүнде чугааладым. А аът чарыжыңа хамаарыштыр алыр болза, ол база дыка узун төөгүлүг чаңчыл апарган аът чарыжының хуусаазының ажыдышыны-дыр. Мен аңаа ажилдап-чурттап чораан болгаш ооң эгелээниниң дугайында мынчаар чугаалап болуп мен. Баштай Хайыракан, Чадаана хоорайның аътка ынак экер-эрес оолдарының эгелээшкени-биле чүгө чоок сумуларның киржилгези-биле эгелээн маргылдаа чүве бо. Оон-на эгелээш, чылдың-на апрель 12-де чаңчыл болуп, 5 аңгы хевирге эртип эгелээн болгаш киржикчилери чылдан чылче көвүдөп, сөөлгү үеде республика чергелиг апарганы бо. Бо чарышты Чөөн-Хемчик кожуунун бүгү сумулары шупту эрттирген, тодаргайлаарга, чылдың-на бир суму ону организастап эрттирип турган.

— **А ону организастаар болгаш шаңнап-мактаарыңа ыңча хөй акша-төгөрик кайыны кээп турганың?**

— Бо маргылдааны чон организастап эрттирип турар деп димин-биле чугаалап болуп мен. Чүгө дээрге кайы сумунуң ээлчээ кээр-дир, ол сумунуң бүгү чурттакчылары, кижилерүзү хире-шаа-биле акша-биле, хой, өшкү, молдурга, богба дээш, чүү-биле-даа болза дузалап келген. Суурундан

көжүп чоруткан, Кызылда база өске кожууннарда чаңгыс черчурттугларымыс база кончук идепкейлиг деткикчилер болуп турар. Ынчалдыр-ла Чөөн-Хемчиктин чону ол маргылдааны 15 чыл иштинде организастап келдилер. А сөөлгү чылдарда чүгө аът чарыжы эвес, ооң-биле чергелештир аныяк мөгелер хурежин организастап эрттирери чаңчыл апарган болгаш аныяк-өскөнниң аразыңа тыва хурештин сайзыраарыңа база улуг идигни берген.

Аътка сонугалдыг оолдарның, Тыва Республиканың Аът федерациязының база кожуун даргаларының дугуржул сумелешкени-биле база маргылдаа республика чергелиг апарганын өөренип көргөш, 2007 чылдан эгелеп кожууннар эрттирер кылдыр шийт-пир хүлээп алдырган болгаш бирги ээлчег Сүт-Хөл кожуунга таварышты. Ынчангаш 2007 чылда Сүт-Хөл кожуун чагыргазының удуртулгасы биле кожуунунуң чону организастап эрттирдилер, а 2008 чылда — Өвүр кожуун. Ам бо чылгы ээлчегде Барыын-Хемчик кожуунда таварышкан, ынчангаш Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы биле Ак-Довурак хоорай чагыргазы демнежи алган белеткел ажылын чорудуп база-ла чонунуң деткимчезин ап, эвээш эвес акша-төгөрик чыып чоруп турар деп дыңнадым.

— **Ындыг-ла болзун. Аът биле тыва кижилер уктөөгүзүңден онза харылзаалыг: тыва кижини таныштырарда, черчуртун болгаш адының ады-биле кады таныштырып адаар чораан болганда, тыва культураның деңгелин көргүзөр бо маргылдаа улам калбарып, бедик деңгелге эртип турар болзун деп йөрээп каалы.**

СПИД-ке удур демисел төвүңге кээр

Хүндүлүг республиканың чурттакчылары!

ВИЧ-халдавыры ниитилелге улуг айылды тургузуп турар, чүгө дизе кижилер төрөлгөтен амдыгаа дээр ооң-биле демисел-жириниң дээштиг аргаларын ам-даа билбес. Ооң чүгө өлүм-биле төнери эң-не коргунчуг.

Бо хүннүң медээзи-биле алырга, Россияда ВИЧ-халдавырлыг аарыг миллиондан хөй кижилер чурттап турар. Чурттакчы чонунуң аразында наркотиктер сыкырытып тургаш база кайы хамаанчок эр-херээжен харылзаадан эпидемиологтук байдалы өскөзөн. Ылаңгыя 30 хар чедир назылыг аныяктар ортузунда бо айыыл дигрелген деп болуп.

Тыва Республикада ВИЧ-халдавырлыг аарыг кижилериниң саны Россия Федерациязынга деңгээрге, 2 катап эвээш болганы-биле эпидемиологтук байдал талазы-биле чүгээр регионга хамааржыр. Ындыг болзажок республикада байдал бо каш хонуктарда нарыыдаан. Март айда ВИЧ-халдавырлыг 4 кижилереттинген, оларның ийизи

Каа-Хем кожуундан, өске ийизи — Кызыл хоорайдан бооп турар. Кемерово хоорайдан самыын садып, акша ажилдап алыр сорулга-биле келген ийи херээжен улус аарыгның өөскүдүкчүлери болган. Кызыл хоорайның ИХЭ биле «Тывада СПИД-ке болгаш халдавырлыг аарыгларга удур демисел болгаш профилактика чорудар республика төвүнүң» ажылдакчыларының кады чорутканы «Притон» деп реидизиниң үезинде ол ийи херээжен туттурган. Оларның чугаалап турары-биле, адын-даа, чурттап турар черин-даа билбеси дыка хөй эр кижилер-биле харылзаа тутканнар.

Ынчангаш республика девискээринге хамчыктыг бо айыылдың тарап нептерээрин болдурбазы-биле танывазы ол херээженнер-биле холбайып, эр-херээжен харылзаа кылган эр кижилерни «СПИД-ке удур демисел төвүңге» кээп, ВИЧ-халдавырының талазы-биле чажыт арга-биле хынадып алырын ТР-ниң Кадык камгалал яамызы сумелеп тур.

ВИЧ-халдавырын хынадыр чер дараазында адресе:
Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың 159а,
харылзажыр телефоннары: 5-74-03; 5-21-78; 6-25-61.

Хылыш-биле демисел чоруп турда, хоойлу үн чок, ында-ла каар.

Цицерон.

Директор дээрге, арткан өске кижилер-биле демей шак-ла ындыг кижилер-дир, чүгө ол дугайын ол билбейн турар.

Раймонд Чандлер.

Мерген угаанныг болурунун уран аргазы—чүү чүвеже кичээңгей салбазын кончук эки билер болурунда.

Уильям Джемс.

Аңаа төлөпиг эвес болгаш ону чедир билбес улуска кажан-даа шынны чугаалава.

Твен.

Бодандар дигин

Кижилерүзү ном-дур, чүгө ону номчуп билер болуру чугула.

Ченнинг.

Бодунуң угааныңны эрес-дидими-биле ажылдап өөрөн.

Иммануил Кант.

Хостуг болуп дигинче, бодунуң күзелдеринге туттунуп билер кылдыр бодуну өөрөт.

Л.Н.Толстой.

Бистиң үевиште күш-ажыл дээрге бедик эрге болгаш бедик хүлээлге-дир.

В.Гюго.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tyva.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8960. Чагыг 37. Номери парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫСЫ: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «ТываКредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болуп. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.